

The Iron Age Sites on the Western Hillsides of Savalan Mountain Bases on the Study of the Migration Routes of the Shahsevan Tribes

Pashazadeh, P.¹; Rezalou, R.²; Alizadeh, H.³

Type of Article: **Research**

Pp: 131-159

Received: 2021/01/05; Accepted: 2021/06/11

<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.23.131>

Abstract

From the end of the Late Bronze Age and the beginning of the Iron Age, the eastern regions of northwestern Iran were involved in a series of large-scale ethnic migrations, the scope of which had previously extended to the Caucasus. Crossings in the Caucasus Mountains led these migrations to the Meshginshahr and Ardabil plains and the high and green areas of Savalan Mountain. Undoubtedly, nomadic immigrants, during several centuries of migration along the routes, had found a series of low-risk and easy-to-reach routes in which they traveled constantly. The constant traffic along this route has left countless cemeteries along with it. Today, the Shahsevan tribes of Ardabil province inherit some of these ancient routes and use them regularly. The adaptation of the routes of the Shahsevan tribes to the linear distribution of the Iron age sites on them, proves such a hypothesis. In the present study, which has been carried out by field studies with an ethnographic approach in the western parts of Meshginshahr plain and the western and northwestern slopes of Savalan Mountain, why and how to conformity of the ancient routes of the nomadic tribes of the Iron Age with the Shasevan tribe routes have been discussed. Extent of Iron Age sites located in the route of Shahsevan tribes, how the sites are distributed in the summer places of the western slopes of Savalan and determining the most important and main ancient migration routes based on the distribution of the sites and their extent is another issue that has been addressed in this research. The results of reviewing and analyzing the available data show the complete compliance of the Iron Age sites with the longitudinal line of the migration routes of Shahsevan nomadic tribes. Most of the identified sites along the routes are of the cemetery type, which are much larger in summer areas than other places.

Keywords: The Western Basin of Meshginshahr, Iron Age, Ethnearchaeology, Iron Age Migration Routes, Shahvevan Tribes.

Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH).
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons.

1. PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Miyaneh Branch, Islamic Azad University, Miyaneh, Iran.
2. Professor, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran (Corresponding Author).
Email: r_rezaloo@uma.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Archaeology, Miyaneh Branch, Islamic Azad University, Miyaneh, Iran.

Citations: Pashazadeh, P.; Rezalou, R. & Alizadeh, H., (2023). "The Iron Age Sites on the Western Hillsides of Savalan Mountain Bases on the Study of the Migration Routes of the Shahsevan Tribes". *Parseh J Archaeol Stud*, 7 (23): 131-159. (<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.23.131>).

Homepage of this Article: http://journal.richt.ir/mbp/browse.php?a_id=498&sid=1&slc_lang=en

Introduction

According to the studies in the northeastern half of northwestern Iran, ethnic migration to the plains of Meshginshahr and Ardabil intensified from about the beginning to the second half of the second millennium B.C, shortly before the beginning of the Iron Age; The existence of large central castles and small satellites, as well as the numerous cemeteries that exist in this area, most of which are unrelated to the settlements, is a reason for this. It is not clear what the reasons for these sudden and mass migrations and the human factors or geographical conditions involved were, but what is clear from archaeological evidence is the existence of a north-south migration line from the Caucasus towards the southern parts of Moghan plain, Meshginshahr plain and the northern parts of Ardabil plain. In the Meshginshahr plain, the areas around the foothills of Savalan have received so much attention that many of these nomadic tribes migrated to these areas and many others for whom sufficient resources were not available went to the Sarab, Mehraban areas. And the eastern regions of East Azerbaijan province, as well as the northern regions, have moved rapidly. In addition to archaeological studies, one of the best methods for identifying and studying the routes used by the Iron Age migratory tribes in the Meshginshahr plain is study the routes that use present or in a few centuries. In this plain of Shahsevan tribes, a clear example today is the same immigrant tribes that passed through this area several thousand years ago; Some of them have chosen temporary accommodation and others have been forced to migrate to better places. The Shahsevan are one of the most important nomadic tribes in Iran who have preserved many of their ancient traditions. These nomadic tribes are a living example of a dead tissue, tribes that in today's machine world, like their ancestors, have maintained their nomadic way of life; In the cold season, they descend from the green slopes of Savalan and live in local winters or in their villages, and again in the summer season, they start moving towards the summer. The adaptation of the modern routes of these tribes to the distribution of Iron Age sites is an important point; That is, the Shahsevan use the same ancient routes in most cases. Of course, there may be small changes in the path, which may be due to inevitable geographical and human factors.

Discussion

So far, there has been no research on the origin of the ancient roads of Savalan Mountain or their distribution. The present study was carried out by conducting an extensive field study in the western basin of Meshginshahr plain, northwestern, western and northward slopes of Savalan Mountain. The area in which the field survey was conducted covers an area of 980 square kilometers. According to the studies conducted in the present study and field visits to all modern settlements that have been studied in the area, there were 5 main roads for the migration of Shahsevan nomads in this area. Although these routes are no longer used and transportation is done by vehicles, the traces of all these routes and even their old titles have been preserved. According to indigenous peoples, herds

of cows, goats, and sheep passed through and around the villages, along with camels carrying the necessities of life. The first route starts from the border area between Meshginshahr and Ahar and the confluence of Qarasu with Ahar Chay, and the other routes located differently in the eastern regions, respectively. Among these routes, the longest route is way No. 4. It should be noted that in all these roads, the nomads, after entering the wide bed of Qarasu river, migrated there and after resting and watering the cattle, they moved to the foothills of Savalan; These routes are selected in such a way that they cross several important rivers and in some of them they rested temporarily, such as Qarasu, Khiavchai, Meshginchai, Habashichay and Aharchay. The nomads crossed at least two or three of these rivers in each of these five routes. In general, 207 ancient sites were recorded along these 5 main roads that lead the Shahsevan nomads to the slopes of Savalan, which indicates that these routes were also used by the nomadic tribes of the Iron Age. The number of 181 sites (87%) are the cemetery types, which, are unrelated to the settlement sites and clearly belong to the Iron Age nomadic tribes. Almost half of the cemeteries are located in the slopes of Savalan, in the present summer tents of the Shahsevan tribes. Other registered sites are the central and satellite castles and settlement sites, all of which without exception were in the plains and along the route, and no traces of this type of sites were seen on the slopes. About 31% of the sites have an extent between 1 and 2 hectares. 25% of them have an extent in about 0.5 to 1 hectare and about 21% of the sites have an extent in about 2 to 4 hectares.

Conclusion

Undoubtedly, the establishment of a route as an easy access route for migration has taken place over several centuries and millennia. The routes that were constantly traveled and based on experience, their quality have been tested for a long time and the most appropriate ones have been selected in terms of life and financial security. Looking at the general map of all the routes and the distribution of the Iron Age sites, the location of these sites on the route of these roads is quite evident. As you advance from the paths to the sides, the number of the sites decreases. This way of distribution of the sites shows that the sites are in a longitudinal line, and this longitudinal line is the route of modern and ancient roads. Examining the roads of this field contains other points. In all the routes, as much as possible, moving inside the valleys and next to the cliffs and slopes has been avoided. Only in the cases where they had to enter the river bed to rest and water the cattle, longitudinal movement along the path and inside the river bed was avoided, and entering the river bed only vertically have taken place to pass through. In all the routes, until reaching the low and steep slopes of Savalan, continuous movement has been made on the level of the plain and areas that have a full view of the surrounding environment. It seems that this was done to ward off possible natural, animal and human dangers. In general, the following can be obtained from the present study: Today's routes are in line with the distribution of Iron Age sites; Most of the Iron Age sites located in

the path and summer places of Savalan slopes are of the cemetery type; The located in the summer area and between them are more extensive; Many routes are interconnected and it was possible to change the route in all of them easily; Towards higher slopes, the number of ancient sites has been significantly reduced; Both along the route and in the summer places, the density of areas near and where water sources are much higher; In summer places, concentrated cemeteries or the accumulation of large graves in a small area, is rarely seen and many cemeteries, despite their large area, have low grave densities. The graves are scattered at a distance from the summers and their distance.

محوطه‌های عصرآهن دامنه‌های غربی کوه ساوالان براساس بررسی مسیر ایل‌راه‌های ایلات شاهسون

پاشا پاشازاده^I؛ رضا رضالو^{II}؛ حسین علیزاده^{III}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۵۹ - ۱۳۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.23.131>

چکیده

از حدود اواخر عصرمفرغ جدید و شروع عصرآهن، نواحی شرقی شمال غرب ایران درگیر یکسری مهاجرت‌های قومی گسترده‌ای می‌شود که پیش‌تر از آن، دامنه‌های این مهاجرت‌ها به نواحی قفقاز رسیده بود. گذرگاه‌های موجود در رشته‌کوه‌های قفقاز، این مهاجرت‌ها را به سمت دشت مشگین شهر و اردبیل و نواحی مرتفع و سرسبز ساوالان هدایت نمودند. بدون شک، مهاجران کوچ‌رو در طول چندین سده مهاجرت در طول مسیرها، یکسری ایل‌راه‌های کم‌خطر و سهل‌الوصولی را پیدا کرده بودند که دائم در طول آن‌ها به تردد می‌پرداختند. این مسیرها علاوه بر این‌که از منابع آبی همیشگی گذر می‌کردند، امکان استفاده از اتراق‌گاه‌های موقتی در طول مسیر را نیز مهیا می‌نمودند. تردد دائمی در طول این مسیر باعث شده تا محوطه‌های گورستانی بی‌شماری در طول آن برجای بماند. امروزه، ایلات شاهسون استان اردبیل، بخشی از این ایل‌راه‌های باستانی را به ارث برده و دائم از آن استفاده می‌کنند. انطباق مسیر ایلات شاهسون با پراکنش خطی محوطه‌های عصرآهن بر روی آن‌ها، چنین فرضیه‌ای را به اثبات می‌رساند. در پژوهش حاضر که به واسطه بررسی‌های میدانی با رویکرد قوم‌باستان‌شناسی در نواحی غربی دشت مشگین شهر و دامنه‌های غربی و شمال غربی ساوالان انجام گرفته است، چرایی و چگونگی انطباق مسیرهای باستانی اقوام کوچ‌روی عصرآهن با ایل‌راه‌های کنونی ایلات شاهسون، بحث و بررسی شده است. وسعت محوطه‌های عصرآهن قرارگرفته در مسیر ایل‌راه‌های ایلات شاهسون، چگونگی پراکنش محوطه‌ها در محل بیلاق‌های دامنه‌های غربی ساوالان و تعیین مهم‌ترین و اصلی‌ترین ایل‌راه‌های باستانی براساس پراکنش محوطه‌ها و وسعت آن‌ها از دیگر موضوعاتی است که در این پژوهش بدان پرداخته شده است. نتایج بررسی و تحلیل داده‌های موجود، نشانگر انطباق کامل نحوه پراکنش محوطه‌های عصرآهن با خط طولی مسیر ایل‌راه‌های عشایر شاهسون است. اکثر محوطه‌های شناسایی‌شده در طول ایل‌راه‌ها از نوع گورستان است که وسعت آن‌ها در محل بیلاق‌ها نسبت به نقاط دیگر بسیار بیشتر است.

کلیدواژگان: عصرآهن، ایل‌راه‌های عصرآهن، قوم‌شناسی، حوزه غربی مشگین شهر، کوه ساوالان، ایلات شاهسون.

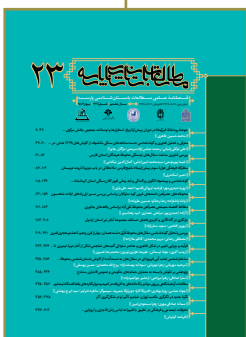
I. دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، واحد میانه، دانشگاه آزاد اسلامی، میانه، ایران.

II. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول).

Email: r_reazaloo@uma.ac.ir

III. استادیار گروه باستان‌شناسی، واحد میانه، دانشگاه آزاد اسلامی، میانه، ایران.

ارجاع به مقاله: پاشازاده، پاشا؛ رضالو، رضا؛ و علیزاده، حسین (۱۴۰۲). «محوطه‌های عصرآهن دامنه‌های غربی کوه ساوالان براساس بررسی مسیر ایل‌راه‌های ایلات شاهسون». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۳): ۱۵۹-۱۳۱. <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.23.131>.
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-498-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله
چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

براساس مطالعات صورت‌گرفته در نیمه شرقی شمال غرب ایران، تقریباً از حدود اوایل تا نیمه هزاره دوم پیش‌ازمیلاد، یعنی کمی پیش‌تر از شروع عصر آهن، مهاجرت‌های قومی به سوی دشت‌های مشگین‌شهر و اردبیل شدت گرفت، وجود قلاع مرکزی بزرگ و اقماری کوچک و هم‌چنین گورستان‌های بی‌شماری که در این حوزه وجود دارد و اکثر آن‌ها بدون ارتباط با محوطه‌های استقرار هستند، دلیلی بر این موضوع به‌شمار می‌آید (رضالو و ایرملو، ۱۳۹۳: ۴۲). این‌که دلایل مهاجرت‌های ناگهانی و دسته‌جمعی و عوامل انسانی یا شرایط جغرافیایی دخیل در آن چه بوده‌اند چندان روشن نیست، ولی آن‌چه براساس مدارک باستان‌شناختی روشن است وجود یک خط مهاجرتی شمالی-جنوبی از سمت نواحی قفقاز به سوی بخش‌های جنوبی دشت مغان، دشت مشگین‌شهر و بخش‌های شمالی دشت اردبیل است. در دشت مشگین‌شهر نواحی اطراف دامنه‌های ساوالان بسیار مورد توجه قرار گرفته‌اند، به‌گونه‌ای که بسیاری از این اقوام کوچک‌رو در این مناطق اتراق نمودند و بسیاری دیگر که منابع کافی برای آن‌ها در دسترس نبوده به سمت نواحی سراب، مهربان و مناطق شرقی استان آذربایجان شرقی و هم‌چنین نواحی شمالی سرعین حرکت کرده‌اند.

در این دشت در طول چندین سده، ایلات شاهسون در این حوزه به کوچ‌روی و تردد پرداخته‌اند و برخی مسیرهای ثابت را برای کوچ انتخاب کرده‌اند، برخی از آن‌ها اسکان موقت را برگزیده و برخی دیگر ناچار به مهاجرت به مکان‌های بهتری شده‌اند. در این مهاجرت‌های پیوسته، دامنه‌های ساوالان به کرات مورد اسکان قرار گرفته‌است که هدف پژوهش حاضر، مطالعه محوطه‌های باستانی قرارگرفته در طول ایل‌راه‌های ایلات شاهسون در دامنه‌های غربی و شمال غربی ساوالان براساس بررسی میدانی و مطالعات قوم‌باستان‌شناسی است. شاهسون‌ها یکی از مهم‌ترین ایلات کوچ‌روی ایران هستند که بسیاری از سنت‌های قدیمی خود را حفظ کرده‌اند، به فصل سرما از دامنه‌های سرسبز ساوالان به پایین سرازیر شده و در قشلاق‌های محلی و یا در روستاهای خود به سر می‌برند و دوباره در فصل گرما، حرکت خود به سمت بیلاکات را شروع می‌کنند. انطباق مسیرهای امروزی این اقوام با نحوه پراکنش محوطه‌های عصر آهن، نکته مهمی را خاطر نشان می‌کند، این‌که شاهسون‌ها در اکثر موارد از همان ایل‌راه‌های باستانی استفاده می‌کنند؛ البته ممکن است در مسیر تغییرات کوچکی نیز ایجاد شده باشد که آن هم ممکن است بر اثر عوامل ناگزیر جغرافیایی و انسانی باشد.

پرسش پژوهش: در پژوهش حاضر چرایی و چگونگی انطباق ایل‌راه‌های امروزی با محوطه‌های عصر آهن، محوطه‌های واقع‌شده در محل بیلاک‌های امروزی و وسعت محوطه‌های باستانی در هر مسیر کوچ در محدوده‌ای وسیع، ما بین رودخانه قره‌سو تا دامنه‌های غربی کوه ساوالان و مرز سیاسی شهرستان اهر مورد بررسی میدانی و تجزیه و تحلیل فضایی و آماری قرار گرفته است.

روش پژوهش: گردآوری اطلاعات پژوهش حاضر به وسیله بررسی میدانی ایل‌راه‌های کنونی ایلات شاهسون در حوزه غربی مشگین‌شهر و دامنه‌های غربی و شمال غربی ساوالان صورت گرفته است. این‌کار با پیش‌روی در طول ایل‌راه‌ها و نواحی اطراف آن از شمال به جنوب، یعنی به سمت دامنه‌های ساوالان انجام گرفته‌است. در حین بررسی، تاحدی به طرفین این مسیرها پیش‌روی شده تا عملاً هیچ نقطه کوری در نواحی مورد مطالعه باقی‌نمانده و کل ناحیه به صورت پیوسته مورد بررسی قرار گرفته است. مهم‌ترین نکاتی که در طی بررسی بدان توجه شده، اندازه محوطه‌ها، تصویربرداری از ساختارها، برداشت نقشه گورهای باستانی سالم، نوع قبور و ساختار آن‌ها، برداشت آثار سطحی از جمله سفال‌های سطحی و ارائه طرح آن‌ها بوده است. ثبت موقعیت محوطه‌ها

با دستگاه GPS و انتقال نقاط به محیط برنامه GIS و استخراج تحلیل‌های مرتبط با موقعیت، کیفیت و کمیت آن‌ها از دیگر فعالیت‌های ضمن بررسی میدانی بوده است. بخش مهمی از اطلاعات راجع به ایل‌راه‌ها و محل بیلاق‌ها به واسطه مردم محلی و هم‌چنین از خود ایلات شاهسون که در محل حضور داشتند، گرفته شده است. بررسی در دو مرحله، یعنی اواخر تابستان تا اواخر پاییز که ایلات از دامنه به سمت قشلاق سرازیر می‌شوند و اواسط بهار تا اوایل تابستان که به سمت دامنه‌ها و بیلاق‌ها حرکت می‌کنند، صورت گرفته است. این کار باعث شده تا در طول بیلاق و قشلاق همراه با ایلات باشیم و شیوه کوچ در دو مرحله ثبت شود.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی درمورد منشأ ایل‌راه‌های باستانی کوه ساوالان و یا پراکنش آن‌ها صورت نگرفته است. یکی از پژوهش‌هایی که هم به لحاظ حوزه جغرافیایی و هم از جهت شیوه مطالعه نزدیک به موضوع پژوهش حاضر است، با عنوان «درآمدی بر قوم باستان‌شناسی کوچ‌روان قره‌داغ مرکزی آذربایجان» (عسکرپور و همکاران، ۱۳۹۵) انجام گرفته است. موضوعی که در پژوهش فوق‌الذکر اشاره شده، بررسی دلایل تداوم زندگی کوچ‌روی در این منطقه تا به امروز و نشان دادن پیوستگی‌های تاریخی و بوم‌شناختی آن است. در این مقاله نشان داده شده که با توجه به شاخصه‌های محیطی و بوم‌شناختی حاکم بر منطقه قره‌داغ مرکزی، سنت‌های فرهنگی موجود در آن برای مدت بیش از سه هزار سال و با محوریت کوچ‌روی عمودی تداوم یافته است. مطالعات مربوط به کوچ‌نشینی و تا حدودی قوم باستان‌شناسی را در مناطق مختلف ایران (استان فارس، چهارمحال و بختیاری و خراسان) هیأت‌های ایرانی و خارجی انجام داده‌اند (ورجواند، ۱۳۴۴؛ علیزاده، ۱۳۸۷؛ امان‌اللهی بهاروند، ۱۳۷۸؛ Pullar, 1990; Bates & Lees, 1977; Zagarell, 1975 & Adams, 1974). در استان ایلام، پدیده کوچ‌نشینی برای اولین بار توسط هیأت آمریکایی به سرپرستی «فرانک هول» (۱۹۷۸) در دهلران انجام شد. از دیگر مطالعاتی که پدیده کوچ‌نشینی را از دیدگاه قوم باستان‌شناسی مورد بررسی و مطالعه قرار دادند می‌توان به «کرامر» (۱۹۸۲)، «واتسون» (۱۹۷۹)، «امان‌اللهی بهاروند» (۱۹۷۵)، «مورتسنس» (۱۹۹۳)، «عبدی» و همکاران (۲۰۰۳) اشاره نمود که بیشتر حول محور کوچ‌نشینان و جوامع روستایی این مناطق انجام شده است. از مطالعات دیگر در این زمینه در ایران می‌توان به پژوهشی با عنوان «قوم باستان‌شناسی کوچ‌نشینی و ایل‌راه‌های غرب زاگرس مرکزی» (طلایی و همکاران، ۱۳۹۳) اشاره نمود که با تکیه بر پژوهش‌های باستان‌شناسی و انسان‌شناسی از دوران نوسنگی تا اسلامی و عواملی که در شدت و ضعف آن تأثیر داشته، به بررسی پیشینه اهلی کردن حیوانات، چگونگی شکل‌گیری جوامع کوچ‌نشینی و سابقه آن در زاگرس مرکزی پرداخته شده است.

مطالعه «بارث» (۱۹۶۱) روی «باصری»‌های استان فارس بیش از همه برای استخراج قواعد سازمان سیاسی-اجتماعی معاصر آن‌ها از منظر «بوم‌شناسی عام» انجام شده است. همین امر در مطالعه قبایل کوچ‌رو و یکجانشین لر نیز صادق است (Black-Michaud, 1974; Feilberg, 1952). «بختیاری‌ها» (Digard, 1973) و «قشقای‌ها» (Beck, 1978) نیز با نگاهی انسان‌شناختی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند تا باستان‌شناختی. مطالعه «واتسون» (۱۹۷۹) روی کوچ‌روها و یکجانشینان کرمانشاه را شاید بتوان جامع‌ترین مطالعه مردم‌نگارانه در راستای پاسخ‌گویی به مسائل باستان‌شناختی دانست. یکی از اولین مطالعاتی که در این زمینه انجام شده، بررسی‌های باستان‌شناسی شمال بلوچستان است که توسط «جویت ماروچک» انجام گرفت. ایشان از طریق پیگیری مسیر ایل‌های کوچ‌نشینان منطقه بلوچستان به شناسایی و مطالعه استقرارگاه فصلی گروه‌های انسانی گذشته، پرداخته است. «ماروچک» در پایان گزارشات مقدماتی خود بر این تأکید

کرد که مطالعات میدانی باستان‌شناسی و قوم‌شناسی مکمل یک‌دیگر هستند (Maruchek, 1976: 272).

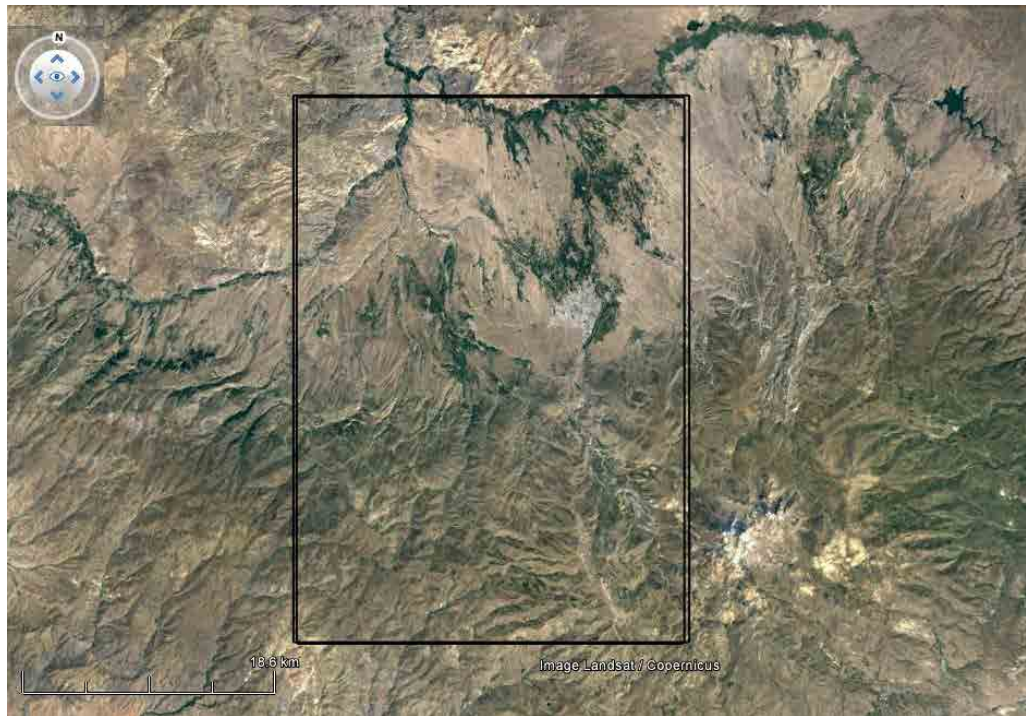
مطالعات نسبتاً خوبی راجع به عصر آهن در حوزه مورد پژوهش انجام گرفته است. «چارلز برنی» در سال ۱۹۷۸ م. دشت مشکین شهر را مورد بررسی باستان‌شناختی قرار داد و از وجود ۷۶ محوطه با آثار دوره‌های مختلف گزارش داد (Burney, 1979: 156). بررسی و کاوش محوطه‌های باستانی شهریری (هژبری نوبری، ۱۳۸۳؛ پورفرج، ۱۳۸۶)، بررسی قلعه‌های مرکزی و اقماری مشکین شهر توسط رضالو (رضالو و آیرملو، ۱۳۹۳)، کاوش رضالو در گورستان خرم‌آباد مشکین شهر (۱۳۹۱)، کاوش «حاجی‌زاده» در گورستان قیزیل‌قیه روستای احمدبیگلوی مشکین شهر (۱۳۹۳)، بررسی حوضه رود مشکین چای توسط «آیرملو» (۱۳۹۷) از پژوهش‌های مهم این حوزه به‌شمار می‌رود که بخشی از حوزه مورد مطالعه این پژوهش‌ها، دقیقاً منطبق با بخشی از حوزه‌ای است که در تحقیق حاضر مورد بررسی میدانی قرار گرفته است.

در مورد ایلات شاهسون نیز چند اثر بسیار شاخص به رشته تحریر درآمده است. «ریچارد تاپر» در مورد ایلات شاهسون دو اثر بسیار مهم دارد. اولی با عنوان «مراتع و سیاست» (Tapper, 1979) و دومی با عنوان «عشایر مرزدار ایرانی»^۲ (Tapper, 1997) انتشار یافته است. کتاب حاضر برپایه پژوهش‌های میدانی و تحقیقات مفصل کتابخانه‌ای به بررسی تاریخ سیاسی و اجتماعی یکی از اتحادیه‌های بزرگ ایلی ایران، یعنی «شاهسون‌های آذربایجان» اختصاص دارد. «ریچارد تاپر» علاوه بر این، چند عنوان مقاله نیز در مورد ایلات شاهسون به چاپ رسانده است (Tapper, 1988; 1974; 1966). اثر دیگری که در این زمینه به سه زبان انگلیسی، ایتالیایی و فارسی انتشار یافته است کتاب شاهسون است (صبحی، ۱۳۹۷)، که در آن با نگاهی به ریشه‌های تاریخی ایل شاهسون و بررسی مناطق استقرار آنان، تلاش نموده تا ضمن معرفی دست‌بافته‌های این مردمان، آداب و رسوم‌شان را نیز مورد توجه قرار دهد؛ نویسنده تلاش داشته تا با ارائه تصاویر، از کیفیت و مختصات فنی این دست‌بافته‌ها به مخاطب خود دریافت دقیق‌تری بدهد.

محدوده حوزه مورد مطالعه

پژوهش حاضر به واسطه انجام یک بررسی گسترده میدانی در حوزه غربی دشت مشکین شهر، دامنه‌های شمال غربی، غربی و متمایل به شمالی کوه ساوالان انجام گرفته است. ناحیه‌ای که بررسی میدانی در آن صورت گرفته، محدوده‌ای به وسعت ۹۸۰ کیلومتر مربع را شامل می‌شود. این محدوده از جانب شمال به رودخانه قره‌سو، از جانب شمال غربی به محل تلاقی قره‌سو و رودخانه اهرچای و امتداد طولی اهرچای، از جانب غربی، جنوب غربی تا متمایل به جنوب به ترتیب به مرز بین مشکین شهر با شهرستان‌های اهر، هریس، سراب و شهر مهربان و در نهایت از جانب شرقی و جنوب شرقی به دامنه‌های قتل مرتفع منتهی می‌گردد (تصویر ۱). به دلیل وسعت بسیار زیاد دامنه‌های عشایرپذیر ساوالان، پژوهش در چند فصل انجام خواهد گرفت، که در فصل اول حوزه غربی و شمال غربی مورد بررسی قرار گرفته است و در فصول آتی بخش‌های دیگر مورد مطالعه ارائه خواهد شد. برخی از ایل‌راه‌های اصلی و راه‌های فرعی منشعب شده از آن‌ها بعد از این که ایلات را به سمت دامنه‌های ساوالان می‌رسانند، به سمت مراتع بیلاقی اهر، هریس، سراب و مهربان پیش‌روی می‌کنند. بسیاری از ایلات شاهسون در گذشته از این مسیرها برای رسیدن به مراتع شرقی استان آذربایجان شرقی استفاده می‌کرده‌اند. در پژوهش حاضر، بررسی میدانی از رودخانه قره‌سو تا حد مرزی میان این شهرها و شهرستان مشکین شهر ادامه یافته است. در تمامی ایل‌راه‌های مطالعه شده در این پژوهش، نقطه مبدأ، رودخانه قره‌سو و نقطه مقصد، تمامی بیلاقات حوزه غربی و شمال غربی ساوالان در محدوده شهرستان مشکین شهر و بررسی امتداد مسیر این ایل‌راه‌ها تا

تصویر ۱. محدوده مورد مطالعه (دامنه‌های غربی و شمال غربی ساوالان)، (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 1. The studied area (western and northwestern domains of Savalan) (Authors, 2019).

انتهای محدوده مرزی این شهرستان بوده است. در این راستا، برای دریافت نتیجه بهتر و قابل استنادتر مبنی بر مقایسه نحوه پراکنش محوطه‌های عصرآهنی نسبت به ایل‌راه‌های کنونی، صرفاً به خط طولی هر ایل‌راه اکتفا نکرده و در امتداد طولی هر مسیر ایل، دامنه بررسی میدانی به سمت طرفین در حدود ۲/۵ تا ۳ کیلومتر گسترش یافته است، با این‌کار در واقع تمام ناحیه‌ای که این ایل‌راه‌ها در آن‌ها قرار گرفته‌اند به‌طور کامل بررسی و مطالعه شده و نقطه کوری در محدوده مورد پژوهش باقی نمانده است. این‌کار خطای نتایج و تحلیل‌های مستخرج از آن‌ها را کاهش داده و اثر این انتقاد احتمالی، مبنی بر این‌که صرفاً مسیر هر ایل‌راه بررسی شده و به اطراف توجهی نشده، از بین رفته است.

ایلات شاهسون و مسیرهای کوچ آن‌ها در داخل استان اردبیل

شاهسون به لهجه ترکی السوننی و شسون یا شهسون، نام تعدادی گروه ایلی از مردم آذربایجان است که در قسمت‌هایی از شمال غرب ایران به خصوص مغان و اردبیل، نواحی خرقان و خمسه، زنجان و تهران زندگی می‌کنند. شاهسون‌ها از گذشته زندگی کوچ‌نشینی داشته‌اند، با این‌وجود آنان در قرن حاضر از طریق کشاورزی نیز امرار معاش می‌کنند. شیوه زندگی و بسیاری از ویژگی‌های فرهنگی، به‌ویژه آلاچیق‌های نیم‌کره‌ای، آن‌ها را از سایر گروه‌های ایلی ایران حتی ایلات خرقان و خمسه متمایز می‌سازد. پاره‌ای از این ویژگی‌ها را که منشأ ترکی دارند می‌توان در میان سایر ایلات ترک زبان ایران مشاهده نمود (Tapper, 1997: 8). مناطق قشلاقی عشایر شاهسون که زمان طولانی‌تری نسبت به بیلاق در آن ساکن هستند اغلب در دشت مغان که شامل: بیله‌سوار، پارس‌آباد و گرمی می‌شود، قرار دارند. اغلب عشایر در چند سال اخیر در این منطقه برای خود منزل مسکونی ساخته و زمستان را به کشاورزی می‌پردازند. با استناد به مطالعات میدانی، عشایر شاهسون در مناطق مختلفی از استان اردبیل بیلاق و قشلاق می‌کنند، آن‌ها در بهار و تابستان به

بیلاق‌های خود که اکثراً در دامنه و ارتفاعات کوه ساوالان است کوچ می‌کنند و در آنجا به تعلیف دام‌های خود می‌پردازند.

براساس بررسی‌های به عمل آمده در استان اردبیل هفت زیست‌بوم مربوط به ایلات شاهسون شناسائی شده است.

۱- زیست‌بوم آج‌اشمه: قلمرو قشلاقی این زیست‌بوم در شهرستان بیله‌سوار و در بخش قشلاق دشت واقع شده و عمده قلمرو بیلاقی آن در دو استان اردبیل (شهرستان‌های نیر، مشگین‌شهر و اردبیل) و آذربایجان شرقی (شهرستان سراب) قرار دارد. حوزه بیلاقی مربوط به این زیست‌بوم ۲۷۳۴۶ هکتار است. در این زیست‌بوم طایفه‌های مغالو، سیدلر، دمیرچیلو، قوجه‌بیگلو، علی‌بابالو، جلودارلو و قوتلار از ایل شاهسون مستقر هستند.

۲- زیست‌بوم فتحعلی-جلیل‌لو: قلمرو قشلاقی این زیست‌بوم در شهرستان‌های پارس‌آباد (شامل بخش‌های اصلاندوز و مرکزی) و مغان در بخش انگوت واقع شده و عمده قلمرو بیلاقی آن در دو استان اردبیل (شهرستان مشگین‌شهر) و استان آذربایجان شرقی (شهرستان‌های اهر، هریس و سراب) است. حوزه بیلاقی این زیست‌بوم ۴۳۴۵۰ هکتار است. این زیست‌بوم بزرگ‌ترین و پرجمعیت‌ترین زیست‌بوم عشایری استان است.

۳- زیست‌بوم انجیرلو: قلمرو قشلاقی این زیست‌بوم در شهرستان‌های بیله‌سوار و مغان واقع شده است و عمده قلمرو بیلاقی آن در شهرستان‌های اردبیل، مشگین‌شهر و کوثر متعلق به استان اردبیل و شهرستان سراب در استان آذربایجان شرقی است. حوزه بیلاقی این زیست‌بوم ۱۱۰۰۰ هکتار است.

۴- زیست‌بوم آقا محمدبیگلو: محدوده قشلاقی این زیست‌بوم در شهرستان‌های مغان (بخش انگوت) و بیله‌سوار در بخش قشلاق دشت واقع شده است. حوزه بیلاقی این زیست‌بوم ۱۰۰۵۰ هکتار است.

۵- زیست‌بوم جعفرآباد: قلمرو قشلاقی این زیست‌بوم در شهرستان بیله‌سوار و در بخش قشلاق دشت واقع شده است و عمده قلمرو بیلاقی آن در استان اردبیل در شهرستان‌های مشگین‌شهر و اردبیل و در استان آذربایجان شرقی در شهرستان سراب است. حوزه بیلاقی این زیست‌بوم ۹۲۶۳ هکتار است.

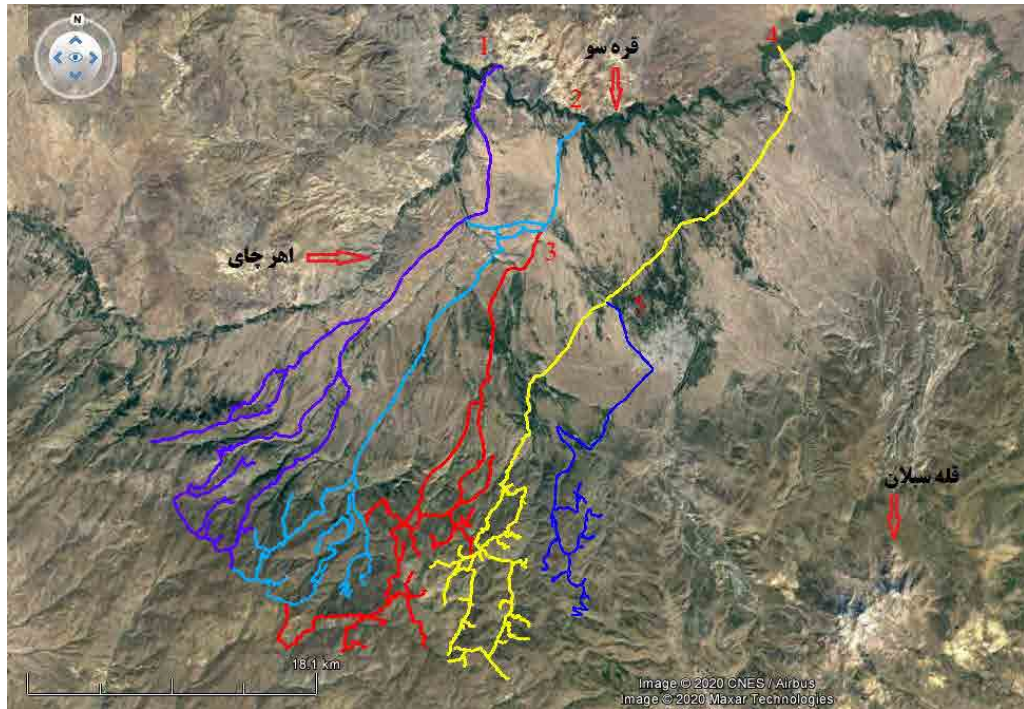
۶- زیست‌بوم ارشق: قلمرو قشلاقی این زیست‌بوم در شهرستان مشگین‌شهر و در منطقه ارشق غربی واقع شده است و عمده قلمروی بیلاقی آن در شهرستان‌های اردبیل و مشگین‌شهر از استان اردبیل و شهرستان‌های اهر و سراب از توابع استان آذربایجان شرقی است. حوزه بیلاقی آن ۲۰۰۹۶/۵ هکتار است.

۷- زیست‌بوم اکراد: قلمرو قشلاقی و بیلاقی این زیست‌بوم در شهرستان خلخال و در بخش‌های مرکزی، خورش‌رستم و شاهرود واقع شده است. کل مساحت زیست‌بوم اکراد ۴۰۲۰۵ هکتار است. به طور کلی، عشایر استان از دو ایل به نام‌های شاهسون و قره‌داغ ارسباران و سه طایفه مستقل فولادلو، شاطرانلو و حاج‌آلو تشکیل شده است. از میان ایلات و طوایف مستقل استان ایل شاهسون بزرگ‌ترین ایل استان و نیز سومین ایل بزرگ کشور است. این ایل از ۴۳ طایفه، ۲۴۱ تیره و ۱۵۲۷ اُوبا تشکیل شده است.

یافته‌های پژوهش

براساس بررسی‌های صورت‌گرفته در پژوهش حاضر و بازدید میدانی از تمامی آبادی‌های امروزی که در حوزه مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، پنج ایل‌راه اصلی برای کوچ عشایر شاهسون در این ناحیه وجود داشته است. باوجود این‌که هم‌اکنون از این مسیرها استفاده نمی‌شود و جابه‌جایی‌ها

به واسطه وسایل نقلیه انجام می‌گردد، آثار تمامی این ایل‌راه‌ها و حتی عناوین قدیمی آن‌ها حفظ شده است. براساس اطلاعات افراد بومی، گله‌هایی از گاو، بز و گوسفندان به همراه اشرانی که بر آن‌ها اسباب موردنیاز زندگی حمل بوده از داخل روستاها و اطراف آن‌ها عبور می‌کردند. همان‌گونه که در تصویر ۲، مشاهده می‌شود اولین مسیر از محدوده مرزی بین مشگین‌شهر و اهر و محل تلاقی قره‌سو با اهرچای آغاز شده و مسیرهای دیگر که با رنگ‌های مختلف مشخص شده‌اند، با فواصل متفاوت نسبت به هم، به ترتیب در نواحی شرقی آن قرار گرفته‌اند.

تصویر ۲. بررسی میدانی پنج مسیر اصلی کوچ ایلات شاهسون در حوزه غربی ساوالان (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 2. Field surveys of the 5 main routes of Shahsevan tribes in the western domains of Mount Savalan (Authors, 2019).

در بین این مسیرها، طولانی‌ترین مسیر، ایل‌راه شماره ۴ است. لازم به ذکر است که در تمامی این ایل‌راه‌ها، عشایر پس از ورود به بستر عریض رودخانه قره‌سو، در آنجا اتراق نموده و پس از استراحت و سیراب نمودن دام‌ها به سمت دامنه ساوالان حرکت می‌کردند، این مسیرها به‌گونه‌ای انتخاب شده‌اند که از چند رودخانه مهم عبور می‌کنند و در برخی از آن‌ها به‌طور موقت به استراحت می‌پرداختند؛ رودخانه‌های قره‌سو، خیاوچای، مشگین‌چای، حبشه‌چای، اهل‌ایمان‌چای و اهرچای مهم‌ترین آن‌ها به‌شمار می‌روند. عشایر در هرکدام از این پنج مسیر، حداقل از دو یا سه نمونه از این رودخانه‌ها گذر می‌نمودند. تمامی طول مسیرها از ابتدا تا انتها، یعنی محل بیلاق و چادر عشایر پیمایش شده و محوطه‌های عصرآهنی قرار گرفته در طول مسیرها مطالعه شده است.

ایل‌راه شماره ۱

این مسیر از نزدیکی روستای دوست‌بیگلو و محل تلاقی دو رودخانه بزرگ قره‌سو و اهرچای آغاز شده و به سمت جنوب پیش‌روی می‌کند. همان‌گونه که در تصویر شماره ۴ دیده می‌شود، در طول مسیر آبادی‌های زیادی وجود دارد که این راه گاهی از داخل و در موارد بسیاری از جوار آن‌ها عبور

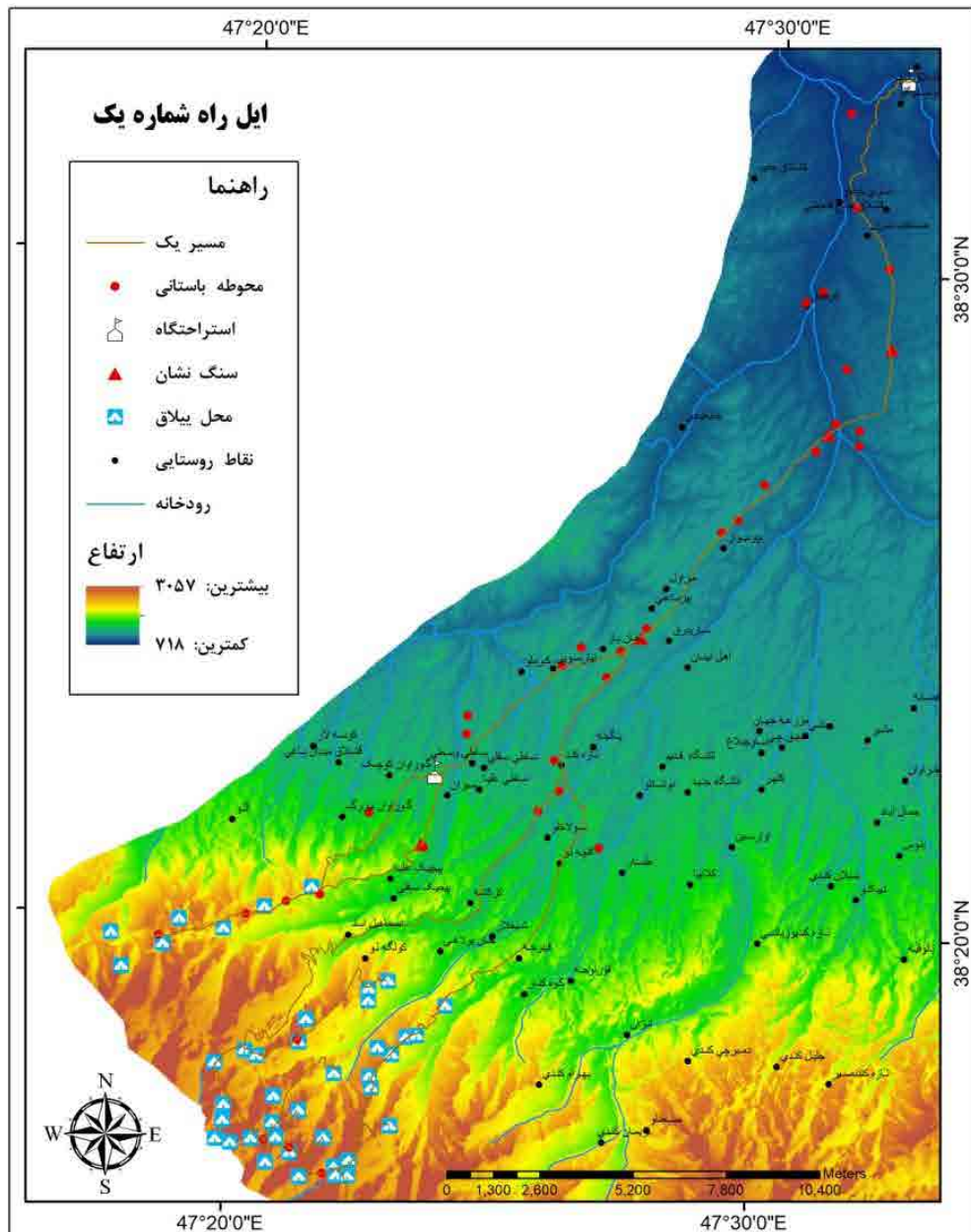
می‌کند. طول مسیر بررسی شده در حدود ۹۸ کیلومتر است. مهم‌ترین پدیده‌های جغرافیایی قرار گرفته در طول این مسیر، سامانه‌های آبی دائمی است. این ایل‌راه بعد از عبور از قره‌سو، به سمت رودخانه اهرچای متمایل شده و سپس وارد بستر رودخانه مشگین‌چای و محل تلاقی این رودخانه با حبشی‌چای و اهل‌ایمان‌چای شده و سپس در یک خط مستقیم به سمت دامنه‌های ساوالان حرکت می‌کند. در نزدیکی دامنه به چندین راه فرعی منشعب شده و هرکدام به بخشی از دامنه‌ها صعود می‌کند. در طی مسیر چندین سنگ بزرگ که بیانگر سنگ‌های نشان مسیر هستند، وجود دارد؛ این سنگ‌ها در فواصل مختلف از هم قرار دارند و نمی‌توان یک فاصله استاندارد بین آن‌ها را تعیین نمود. بر روی برخی از آن‌ها نقوش حیوانی و انسانی قابل مشاهده است (تصویر ۳)؛ هم‌چنین چندین نقطه در نزدیکی منابع آبی، برای استراحت موقت مورد استفاده قرار می‌گرفته است. شاخه‌ای از این مسیر به سمت غرب منشعب شده و وارد مراتع بیلاقی شهرستان اهر می‌شود. در بخش‌های دامنه‌ای و نزدیک به انتهای مسیر، محل بیلاق عشایر شروع می‌شود. بیش از ۵۰ محل بیلاق در طول این مسیر قابل شناسایی بوده که بسیاری از آن‌ها در نزدیکی هم قرار دارند. تعداد ۳۴ محوطه باستانی از عصر آهن که تماماً از نوع گورستان هستند در این مسیر قرار دارد. از این تعداد بیش از ۱۰ محوطه که از جمله بزرگ‌ترین محوطه‌ها به شمار می‌آیند در محل بیلاق و در حفاصل بین آن‌ها واقع شده‌اند و سایر محوطه‌ها از محل شروع مسیر تا رسیدن به دامنه‌ها بر سر راه ایل یا در اطراف مسیر جای گرفته‌اند؛ به‌طور کاملاً مشخص، محوطه‌های واقع شده در محل

تصویر ۳. نمونه‌ای سنگ‌های نشان که در مسیر ایل‌راه‌ها قرار داشتند (نگارندگان، ۱۳۹۹).

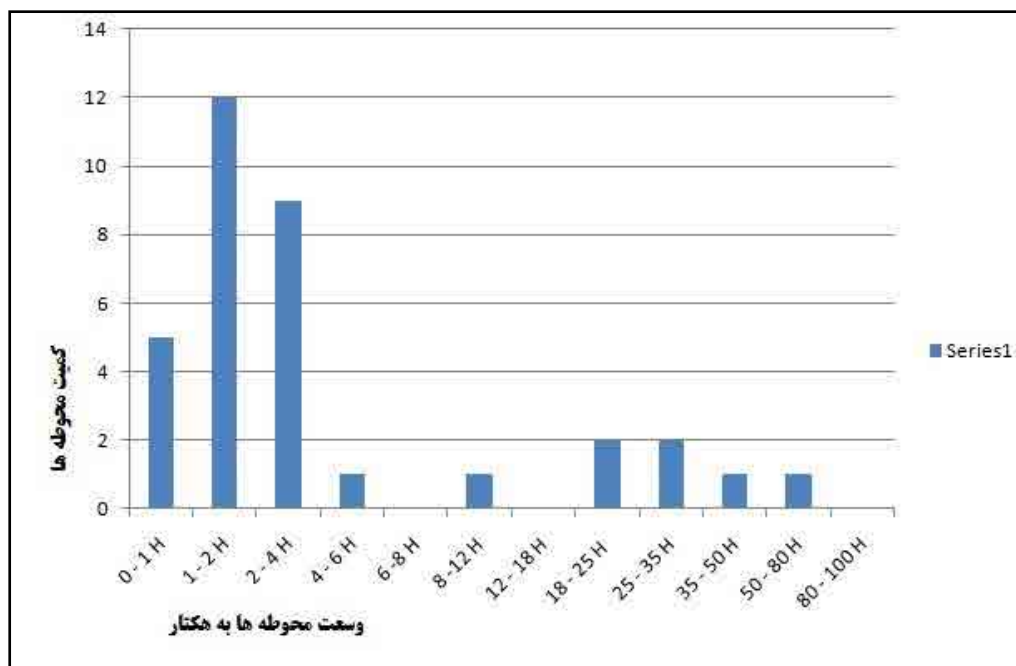
Fig. 3. An example of the sign stones that were located along the routes (Authors, 2019)

بیلاق‌ها بسیار بزرگ‌تر از سایر محوطه‌ها هستند، به نظر می‌رسد اقوام کوچ‌روی عصرآهنی به طور مداوم از این گورستان‌ها برای دفن اموات استفاده می‌کردند. کمیت و کیفیت محوطه‌ها در نمودار تصویر ۵، دیده می‌شود. انواعی از قبور چاله‌ای، چهارچینه‌سنگی، کورگانی، تومولوس و پشته‌سنگی و خاکی کوچک و بزرگ در گورستان‌ها دیده می‌شود که کیفیت ساختارها در محوطه‌های واقع شده در محل بیلاق‌ها نسبت به سایر محوطه‌ها بسیار بهتر دیده می‌شود (تصویر ۶). همان‌گونه که در جدول ۱ آمده است، نزدیک به ۹۰٪ محوطه‌ها از نوع گورستان‌ها هستند؛ از این تعداد گورستان‌هایی که دارای قبور کورگانی هستند بیشترین تعداد را دارند. نمونه‌های مشابه به این گورها را می‌توان در محوطه‌هایی چون گورستان شهریری (هژیری نویری، ۱۳۸۳: ۱۷۰-۱۵۶؛ پورفرج، ۱۳۸۶: ۱۹۹-۱۸۵)،

تصویر ۴. ایل راه شماره ۱ و محوطه‌های عصرآهنی قرار گرفته در طول مسیر (نگارندگان، ۱۳۹۹).
 Fig. 4. Migration route n. 1 and Iron Age sites located along it (Authors, 2019).

تصویر ۵. وسعت محوطه‌های قرارگرفته در طول ایل‌راه شماره ۱ (نگارندگان، ۱۳۹۹).
 Fig. 5- Extent of the sites located along the migration route n. 1 (Authors, 2019).

تصویر ۶. نمونه‌ای از گورهای قرارگرفته در محل گورستان‌های مسیر شماره ۱ (نگارندگان، ۱۳۹۹).
 Fig. 6. Examples of the graves located in the cemeteries of migration route n. 1 (Authors, 2019).

خرم‌آباد مشگین‌شهر (رضالو، ۱۳۹۱، ۹۰-۱۴۸؛ رضالو و آیرملو، ۱۳۹۳: ۷۵) و در بررسی‌های حوضه رود مشگین‌چای (آیرملو، ۱۳۹۷: ۲۴۰-۲۰۵) مشاهده نمود.

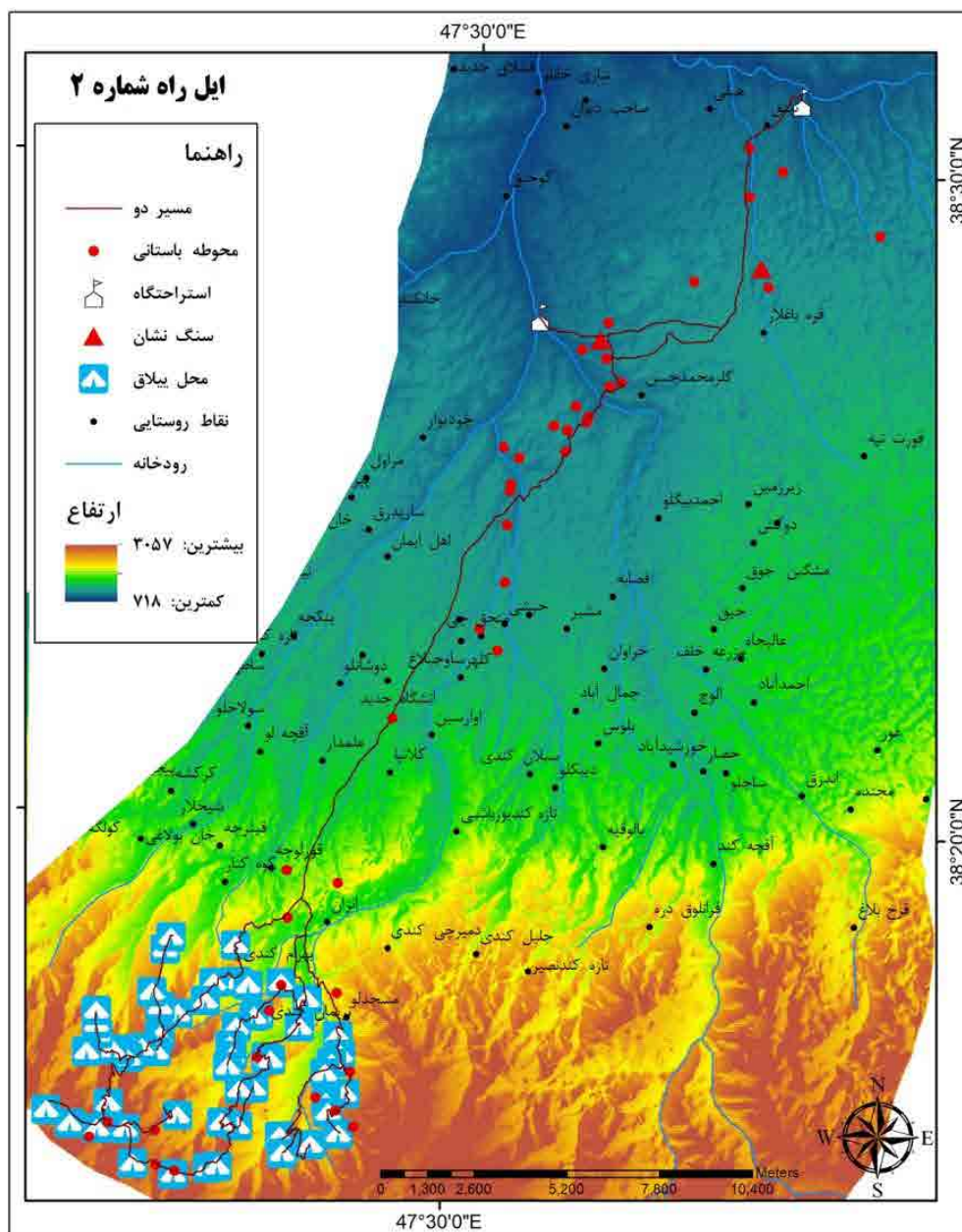
ایل‌راه شماره ۲

مسیر شماره ۲ بعد از گذر از بستر رودخانه قره‌سو، از محل روستای تبنق به سمت جنوب پیش‌روی می‌کند. ایلات پس از گذر از یک رودخانه فصلی کم‌آب، به سمت یک مکان مهم و باستانی با عنوان «ایل‌لی داغ» یا «ال‌آندی داغ» به معنای مکان عهد و پیمان بستن ایلات حرکت می‌کردند. از این نقطه مسیر شماره ۲ به سمت غرب متمایل می‌شود و مسیر شماره ۳ به سمت جنوب منشعب می‌شود. گروهی از عشایر پس از چند کیلومتر پیمایش وارد محل تلاقی دو رود مشگین‌چای و حبشی‌چای شده و برای ادامه مسیر خود به سمت دامنه‌ها از مسیر شماره ۱ استفاده می‌کردند. عشایر در مسیر شماره ۲ پس از گذر از رودخانه مشگین‌چای و سپس گذر از رودخانه حبشی‌چای از میان روستاهای امروزی به سمت جنوب حرکت می‌کردند. در نزدیکی دامنه‌های ساوالان، مسیر ۲ به سه شاخه فرعی منشعب شده و به سمت بیلاقات هدایت می‌شدند. یکی از شاخه‌های منشعب شده از این راه، به سمت بیلاق‌های شهرستان هریس امتداد پیدا می‌کند. طول کلی مسیر بررسی شده در این ایل‌راه در حدود ۱۰۵ کیلومتر است. در طول مسیر چند نقطه برای استراحت موقت ایلات وجود داشته است و چندین سنگ نشان مسیر نیز در طول راه قابل مشاهده بود (تصویر ۷).

بیش از ۶۰ بیلاق و محل اسکان چادر عشایر در دامنه‌های قرار گرفته در انتهای این ایل‌راه وجود دارد که تماماً مورد پیمایش و بازدید میدانی قرار گرفتند و محوطه‌های باستانی قرار گرفته در محل آن‌ها ثبت شد. تعداد ۴۲ محوطه باستانی از عصر آهن در طول این مسیر به ثبت رسید که نزدیک به ۱۵ محوطه که از جمله بزرگ‌ترین محوطه‌های این مسیر هستند در محل بیلاق‌ها و در حدفاصل بین آن قرار داشتند و سایر محوطه از شروع نقطه بررسی تا شروع دامنه‌های شیب‌دار ساوالان در طول ایل‌راه قرار گرفته بودند. نزدیک به ۹۰٪ محوطه‌های از نوع گورستانی هستند که در تمامی بخش‌های مسیر دیده می‌شوند. قبور آن‌ها از نوع: چاله‌ای، چهارچینه‌سنگی، تومولوس، کلان‌سنگی، کورگانی و پشته‌سنگی و خاکی کوچک و بزرگ هستند (تصویر ۹) که شرح آن‌ها در جدول ۱، آمده است. به لحاظ ساختار قبور، گورهای کورگانی در اکثریت هستند. قلعه‌ها در طول مسیر و قبل از رسیدن به دامنه‌ها قرار دارند. در کل مسیرهای بررسی شده، هیچ محوطه قلعه‌ای در محل بیلاق‌ها دیده نشده است. قلاع ثبت شده از نوع قلعه‌های مرکزی و اقماری اواخر عصر مفرغ هستند که در طول عصر آهن نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند. همان‌گونه که در نمودار تصویر ۸، نیز دیده می‌شود، اغلب محوطه‌ها وسعتی بین ۵/۰ تا ۴ هکتاری دارند و چند نمونه محوطه بسیار بزرگ نیز وجود داشته که عمدتاً در محل بیلاق‌ها قرار داشتند. نمونه‌های مشابه به لحاظ یافته‌های سفالی و ساختار قبور را می‌توان در محوطه‌هایی چون: شهریری (ابتهاج، ۱۳۸۶: ۱۱۱-۸۹؛ پورفرج، ۱۳۸۶: ۱۳۵-۱۲۵)، گورستان قیزیل‌قیه (حاجی‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۷۸-۱۴۸)؛ خرم‌آباد مشگین‌شهر (رضالو، ۱۳۹۱: ۱۴۵-۱۲۸)، در برخی از کورگان‌های استان اردبیل (حصاری و علی‌یاری، ۱۳۹۱: ۱۳۰-۱۱۳؛ رضالو و آیرملو، ۱۳۹۶) و در برخی از گورستان‌های شمال ایران (خلعتبری، ۱۳۸۳: ۱۸۰-۱۲۰) می‌توان مشاهده نمود.

ایل‌راه شماره ۳

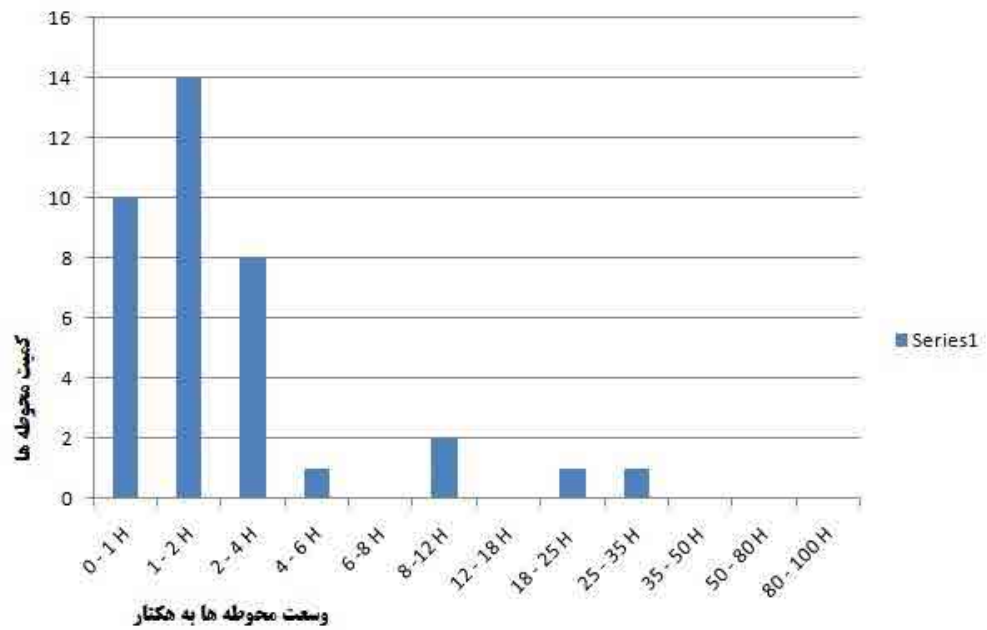
همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، از مکان معروفی به نام ایل‌لی داغ، مسیر شماره ۳ به سمت جنوب منشعب می‌شود. گروه زیادی از عشایر شاهسون که از این راه استفاده می‌کردند پس از جدا شدن از مسیر شماره ۲، وارد بستر رودخانه مشگین‌چای می‌شدند و پس از سیراب نمودن احشام به سمت دامنه‌های ساوالان حرکت می‌کردند. در نزدیکی رودخانه حبشی‌چای، این مسیر به دو راه فرعی

تصویر ۷. ایل‌راه شماره ۲ و محوطه‌های عصرآهنی قرار گرفته در طول مسیر (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 7. Migration route n. 2 and Iron Age sites located along it (Authors, 2019).

بزرگ منشعب می‌شود. ایل‌راه غربی، پس از عبور از بستر رودخانه حبشی‌چای، با طی چند کیلومتر به دامنه‌های سرسبز ساوالان منتهی می‌شود. این مسیر بسیار طولانی و دارای انشعابات فرعی بسیاری است که هرکدام به سمت گروهی از بیلاق‌های ساوالان منتهی می‌گردد. ایل‌راه شرقی که کوتاه‌تر است؛ پس از عبور از داخل چند روستا، به دامنه‌ها و بیلاقات واقع شده در سمت جنوبی این روستاها منتهی شده و در همین نواحی پس از چند انشعاب کوچک تمام می‌شود. طول کلی مسیر بررسی شده در این ایل‌راه در حدود ۱۲۰ کیلومتر است. در طول این مسیر از بستر رودخانه‌ها به عنوان مکانی برای استراحت موقت و سیراب نمودن احشام استفاده می‌شده است. علاوه بر این چند نمونه سنگ نشان مسیر در طول ایل‌راه قابل شناسایی بود که یک نمونه از آن‌ها در نقشه راه

تصویر ۸. وسعت محوطه‌های قرارگرفته در طول ایل‌راه شماره ۲ (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 8. Extent of the sites located along the migration route n. 2 (Authors, 2019).

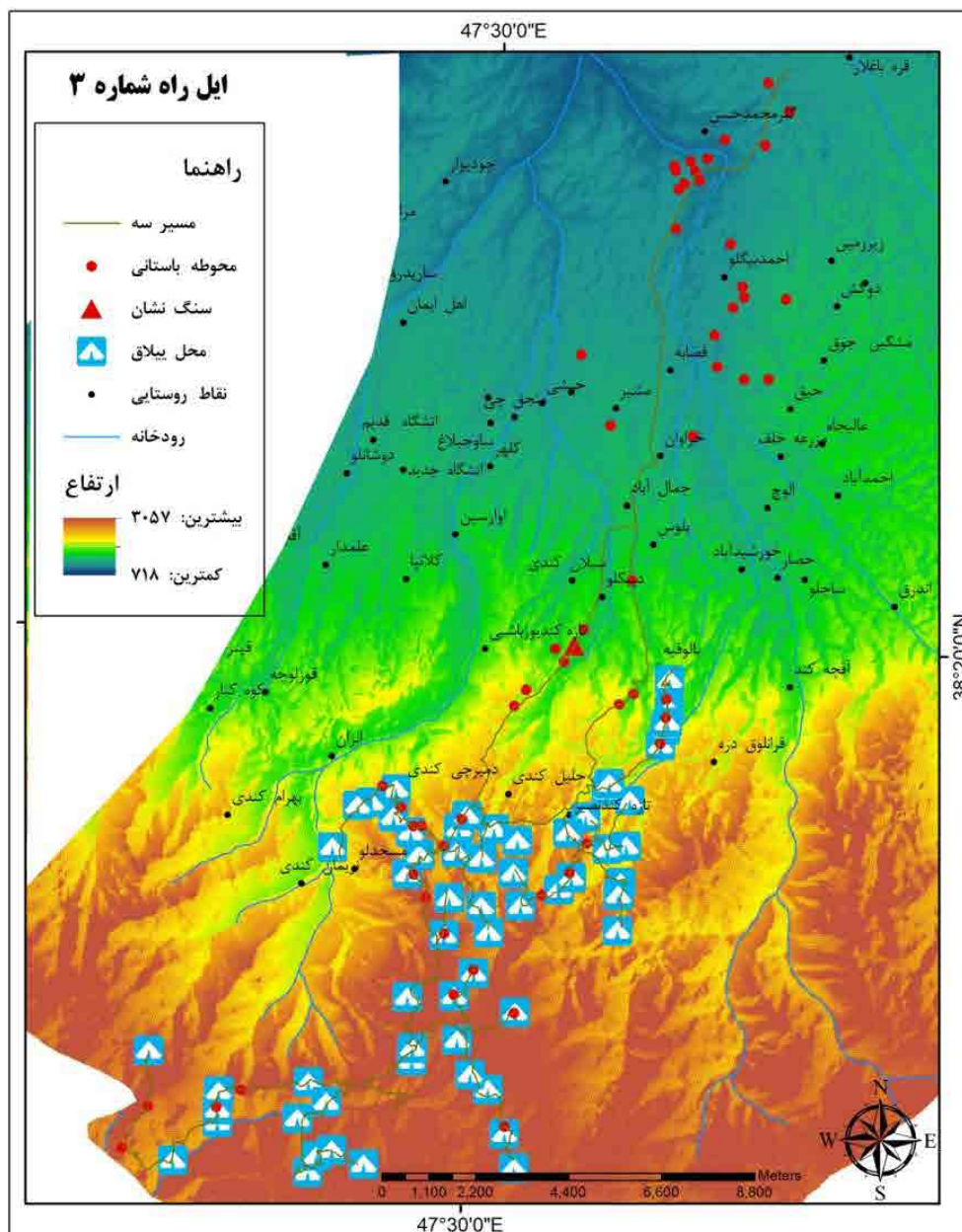
تصویر ۹. نمونه‌ای از گورهای قرارگرفته در محل گورستان‌های مسیر شماره ۲ (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 9 Examples of the graves located in the cemeteries of migration route n. 2 (Authors, 2019).

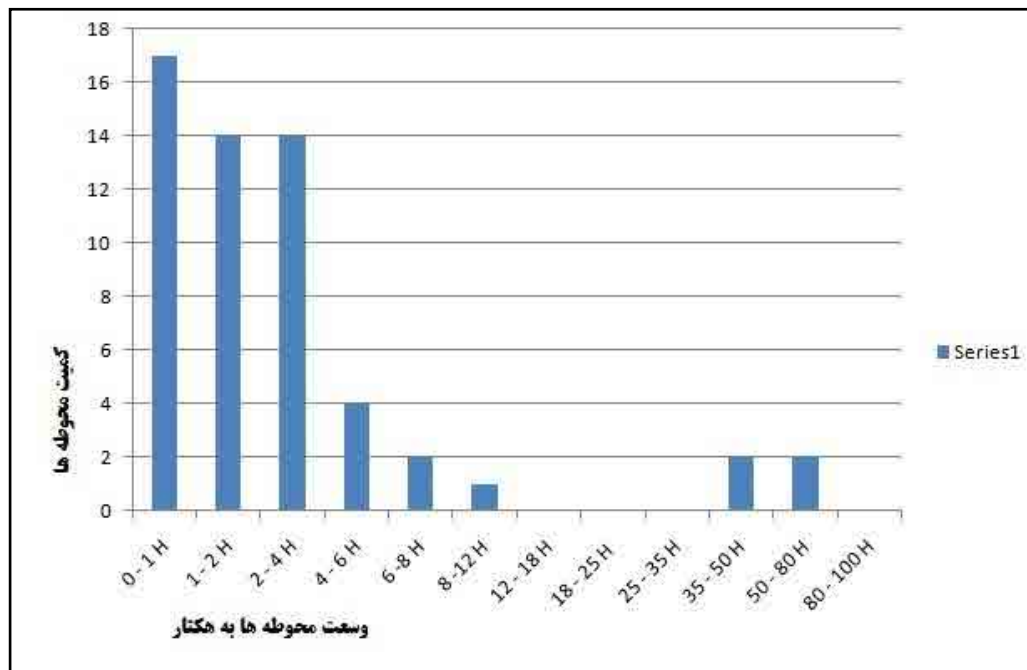
مشخص شده است (تصویر ۱۰).

بیش از ۶۵ محل برای بیلاق عشایر در دامنه‌ها مورد بررسی میدانی قرار گرفت. تعداد ۵۶ محوطه باستانی از نوع قلعه و گورستان در طول مسیر و در محل بیلاق‌ها و در حفاصل آن‌ها به ثبت رسید که نزدیک به ۲۵ نمونه از این محوطه‌ها که تماماً از نوع گورستان هستند در محل بیلاق و در دامنه‌ها قرار داشتند و سایر محوطه‌ها در طول مسیر و در دو سوی شرقی و غربی ایل‌راه واقع شده بودند. محوطه‌های قلعه‌ای از انواع قلاع مرکزی و اقماری عصرمفرغ جدید هستند که در عصر آهن نیز از آن‌ها استفاده شده است. تغییر قابل ملاحظه‌ای در ساختار گورستان‌ها و قبور ساخته شده در آن‌ها نسبت به سایر ایل‌راه‌ها دیده نمی‌شود. نزدیک به ۸۵٪ محوطه‌ها از نوع

تصویر ۱۰. ایل‌راه شماره ۳ و محوطه‌های عصرآهنی قرارگرفته در طول مسیر (نگارندگان، ۱۳۹۹).
 Fig. 10. Migration route n. 3 and Iron Age sites located along it (Authors, 2019).

گورستان هستند. در این محوطه ها، قبور از انواع مختلف: چاله ای، چهارچینه سنگی، کورگانی، تومولس، کلان سنگی و گورهای پشته سنگی و خاکی کوچک و بزرگی هستند که در طول مسیر و در بخش دامنه ای در محل بیلاق ها پراکنده شده اند. در این بین گورستان هایی که قبور پشته سنگی و خاکی دارند در اکثریت هستند. مطابق نمودار تصویر ۱۱، ۸۰٪ محوطه ها وسعتی بین ۰/۵ تا ۴ هکتاری دارند و دو نمونه محوطه با وسعت بیش از ۵۰ هکتار و دو نمونه محوطه با وسعت بیش از ۳۵ هکتار، از جمله محوطه های بسیار بزرگ هستند که در محل بیلاق ها و در دامنه ها قرار داشتند. نمونه های مشابه به انواع گورهای مورد بحث را می توان در محوطه هایی چون زردخانه اهر (نیکنامی و کاظم پور، ۱۳۹۰: ۱۲۰-۵۵)، گیلوان خلخال (رضالو، ۱۳۸۶ الف: ۱۵۶-۱۲۴)، گورستان قلعه خسرو (رضالو، ۱۳۸۶ ب: ۱۲۴-۸۵) و قلعه بوبینی یوغون (پورفرج، ۱۳۸۶: ۴۵-۸۹) نیز مشاهده نمود.

تصویر ۱۱. وسعت محوطه های قرارگرفته در طول ایل راه شماره ۳ (نگارندگان، ۱۳۹۹).

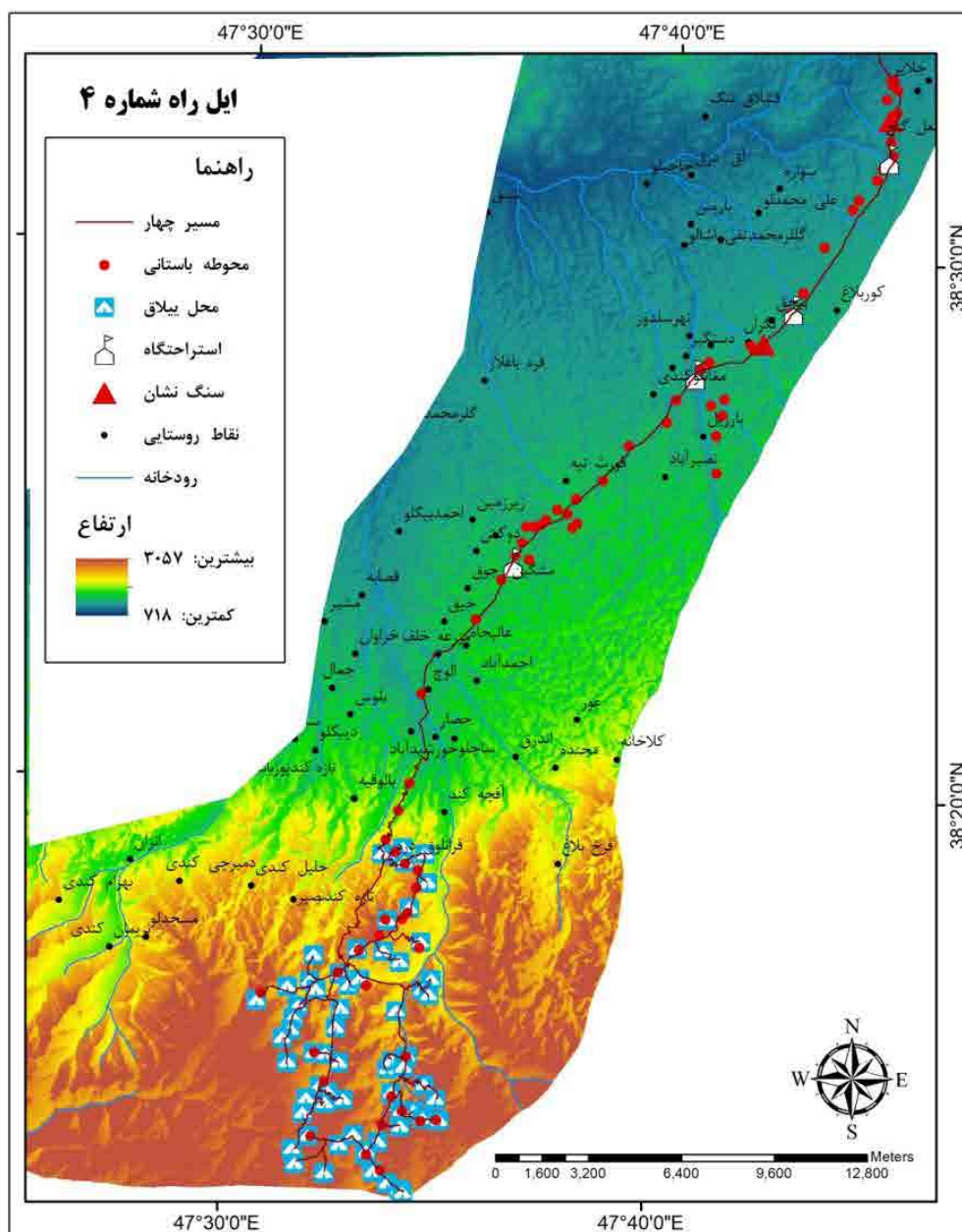
Fig. 11. Extent of the sites located along the migration route n. 3 (Authors, 2019).

ایل راه شماره ۴

ایل راه شماره ۴ طولانی ترین و به لحاظ یافته های باستان شناسی مهم ترین مسیر کوچ ایلات شاهسون و اقوام کوچ روی عصر آهنی به شمار می آید. این مسیر در میان مردم بومی به «ایل یولی» معروف است. با وجود این که چندین سال از آخرین استفاده عشایر از این راه سپری شده است ولی تا به حال همان ساختار اصلی خود را حفظ نموده است. راهی بسیار طولانی و عریض که از بستر رودخانه قره سو و از روستایی به نام «جلایر» آغاز شده و به صورت افقی به سمت غرب پیش روی می کند. در طول مسیر و تا رسیدن به دامنه های ساوالان، نزدیک به ۱۰ منبع آبی فصلی و دائمی وجود دارد که بدون شک برخی از آنها توسط عشایر به عنوان محل استراحت گاه استفاده می شده است. قره سو، خیاوچای و مشگین چای از مهم ترین سامانه های آبی دائمی هستند که این عشایر در طول این مسیر از بستر آن ها گذر می کردند. مسیر در چند کیلومتری دامنه های ساوالان، در حین گذر از بستر رودخانه مشگین چای و در دو روستای مزرعه خلف و آلوچ، از شکل افقی و غربی

به صورت عمودی و جنوبی تغییر جهت داده و به سمت دامنه‌های سرسبز ساوالان صعود می‌کند. همانند مسیرهای قبلی، در طول راه چندین محل استراحت و چند نمونه سنگ نشان مسیر نیز قابل شناسایی بود که در تصویر ۸ دیده می‌شود. طول کلی مسیر بررسی شده بین ۱۲۵ تا ۱۳۰ کیلومتر است. این ایل راه مهم در بخش انتهایی خود به دو شاخه منشعب می‌شود. شاخه غربی وارد حوضه رود سامانلی شده و از آنجا به سمت مراتع بیلاقی شهر مهربان پیش روی می‌کند و شاخه شرقی وارد بستر رودخانه چکی جای شده و از طریق یک دره طویل به سمت مراتع بیلاقی شهرستان سراب امتداد پیدا می‌کند.

بیش از ۷۰ محل بیلاق و اسکان عشایر در دامنه‌های ساوالان و در انتهای این مسیر طولانی وجود دارد که تماماً پیمایش شده و کوچک‌ترین آثار باستان‌شناسی موجود در محل آن‌ها ثبت شده

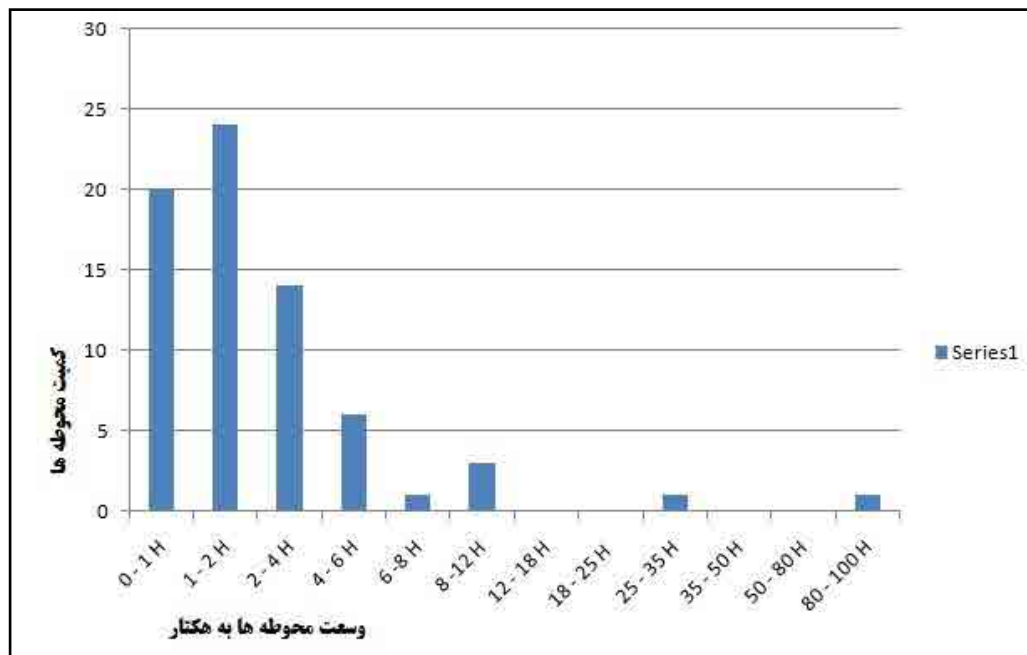

تصویر ۱۲. ایل راه شماره ۴ و محوطه‌های عصرآهنی قرارگرفته در طول مسیر (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 12. Migration route n. 4 and Iron Age sites located along it (Authors, 2019)

است (تصویر ۱۲). تعداد ۷۰ محوطه باستانی از انواع استقراری، قلعه‌ای و گورستانی در طول این مسیر و در محل بیلاق‌ها و در حدفاصل آن‌ها وجود دارد که بیش از ۲۵ نمونه از این محوطه‌ها که تماماً از نوع گورستانی هستند صرفاً در محل بیلاق‌ها و در حدفاصل آن‌ها قرار داشتند. محوطه‌های استقراری ابعاد بزرگی نداشته و به شکل یک تپه منفرد کوچک دیده می‌شوند. قلعه‌ها از انواع قلاع مرکزی و بزرگ و اقماری کوچک هستند. هیچ‌گونه تغییر قابل ملاحظه‌ای در ساختار قبور نسبت به سایر ایل‌راه‌ها در این مسیر دیده نمی‌شود. نزدیک به ۹۰٪ محوطه‌ها از نوع گورستان هستند که گورهایی از نوع: کورگانی، تومولوس، چاله‌ای، کلان‌سنگی، چهارچینه‌سنگی و پشته‌سنگی و خاکی کوچک و بزرگ در آن‌ها دیده می‌شود که جزئیات آن‌ها به صورت خلاصه در جدول ۱، آمده است. قبور پشته‌سنگی و خاکی در این مسیر در اکثریت هستند. آن‌چه که در مورد انواع گورها در این مسیر مشهود است، تعداد زیاد کورگان‌هاست که در ابعاد بزرگ و کوچک در تمامی بخش‌های مسیر دیده می‌شود. حدود ۹۰٪ محوطه‌ها، یعنی نزدیک به ۶۵ محوطه وسعتی بین ۵/۰ تا ۴ هکتار دارند. یک محوطه بسیار بزرگ حدوداً ۱۰۰ هکتاری در این مسیر ثبت شد که در محل یکی از بیلاق‌ها قرار داشت (تصویر ۱۳). نمونه قبور مشابه به گورهای محوطه‌های مورد بحث را می‌توان در گورستان‌های خرم‌آباد، بومینی‌یوغون، زردخانه، گیلوان، قلعه خسرو و قیزیل‌قیه مشاهده نمود.

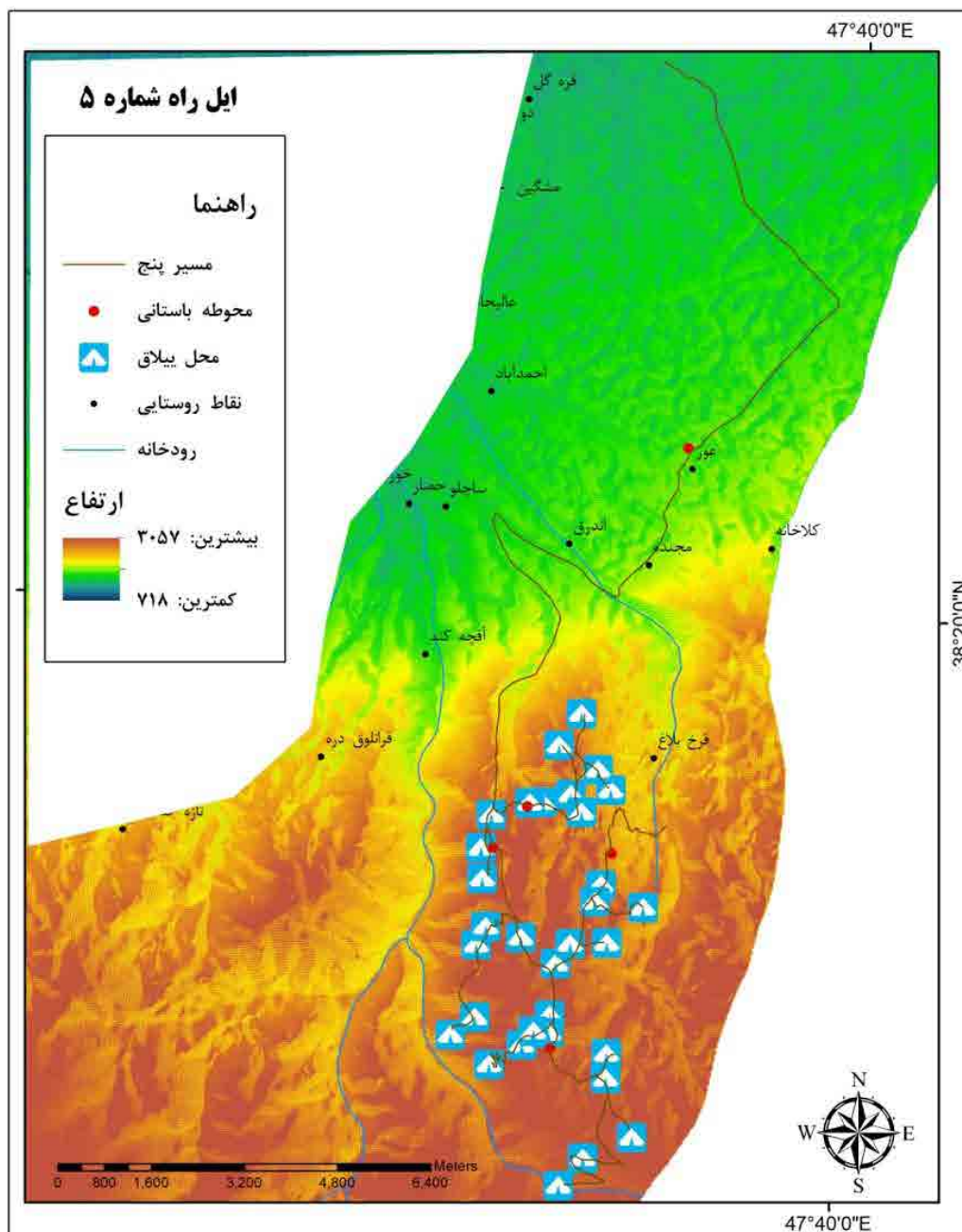
تصویر ۱۳. وسعت محوطه‌های قرارگرفته در طول ایل‌راه شماره ۴ (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 13. Extent of the sites located along the migration route n. 4 (Authors, 2019).

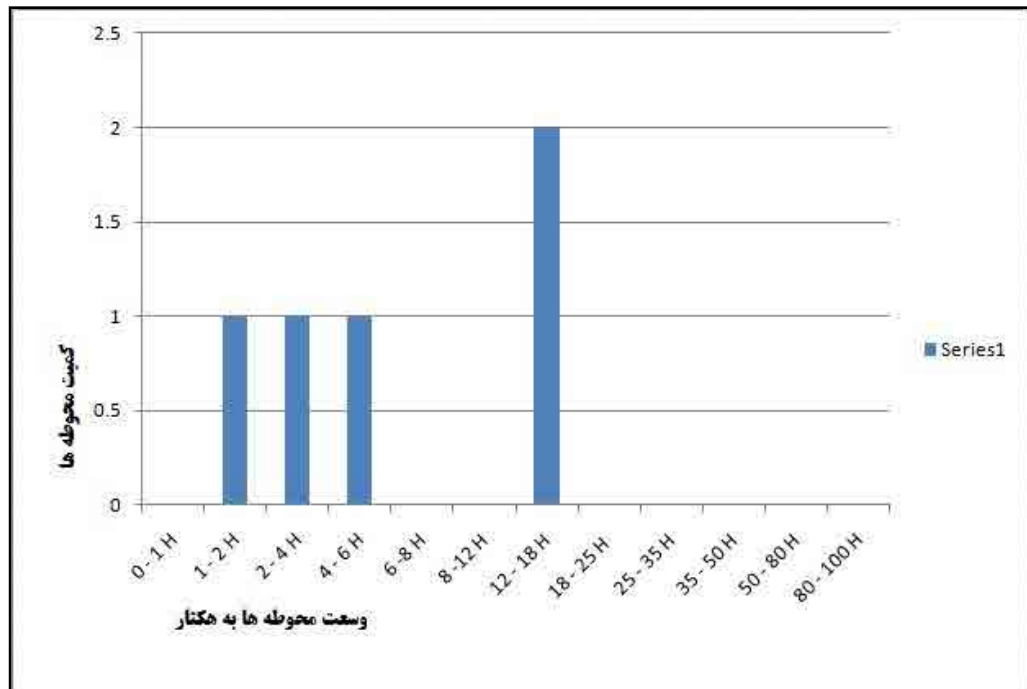
ایل‌راه شماره ۵

مسیر شماره ۵ که در منتهی‌الیه شرقی حوزه مورد بررسی قرار دارد کوتاه‌ترین مسیر این بخش به شمار می‌آید که در سمت شمالی روستای خرم‌آباد از مسیر شماره ۴ به سمت جنوب منشعب می‌شود و پس از عبور از سمت غربی شهر مشگین‌شهر از داخل روستای عور به سمت دامنه‌های کم‌ارتفاع ساوالان صعود می‌کند (تصویر ۱۴). طول کلی مسیر بررسی شده در حدود ۳۵ تا ۴۰ کیلومتر است. به لحاظ باستان‌شناسی ضعیف بوده و تنها پنج محوطه باستانی از نوع گورستان در آن

شناسایی شد. تمامی محوطه‌ها دارای قبور پشته‌سنگی و خاکی هستند. نزدیک به ۳۵ محل بیلاق در دامنه‌ها ثبت شد. انتهای مسیر در همان بخش دامنه‌ای و پس از رسیدن به دره‌های عمیق و غیرقابل عبور قرار دارد و هیچ‌گونه امتدادی در منتهی‌الیه مسیرهای اصلی و فرعی منشعب‌شده دیده نمی‌شود. نهایتاً مسیر در بستر دره رودخانه چکی جای به پایان می‌رسد. دو محوطه بزرگ ۱۲ تا ۱۸ هکتاری و سه نمونه محوطه کوچک چند هکتاری در دامنه‌ها از عصر آهن قرار داشت (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۴. ایل راه شماره ۵ و محوطه‌های عصرآهنی قرارگرفته در طول مسیر (نگارندگان، ۱۳۹۹).
 Fig. 14. Migration route n. 5 and Iron Age sites located along it (Authors, 2019).

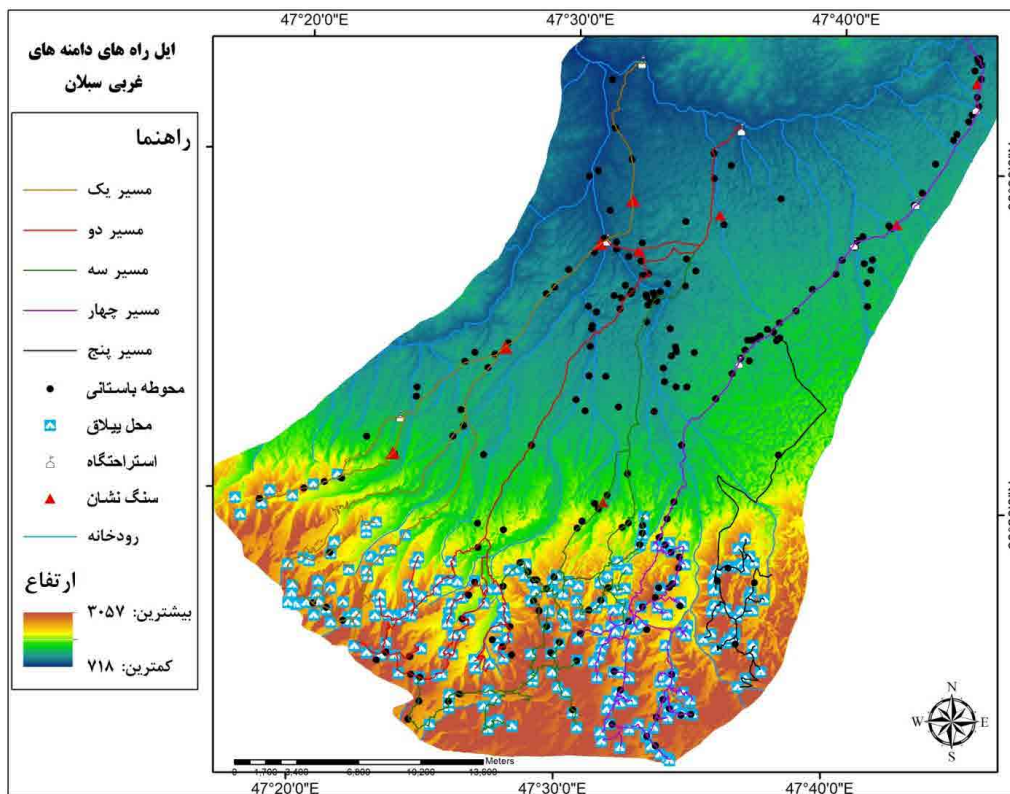

تصویر ۱۵. وسعت محوطه‌های قرارگرفته در طول ایل‌راه شماره ۵ (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 15. Extent of the sites located along the migration route n. 5 (Authors, 2019).

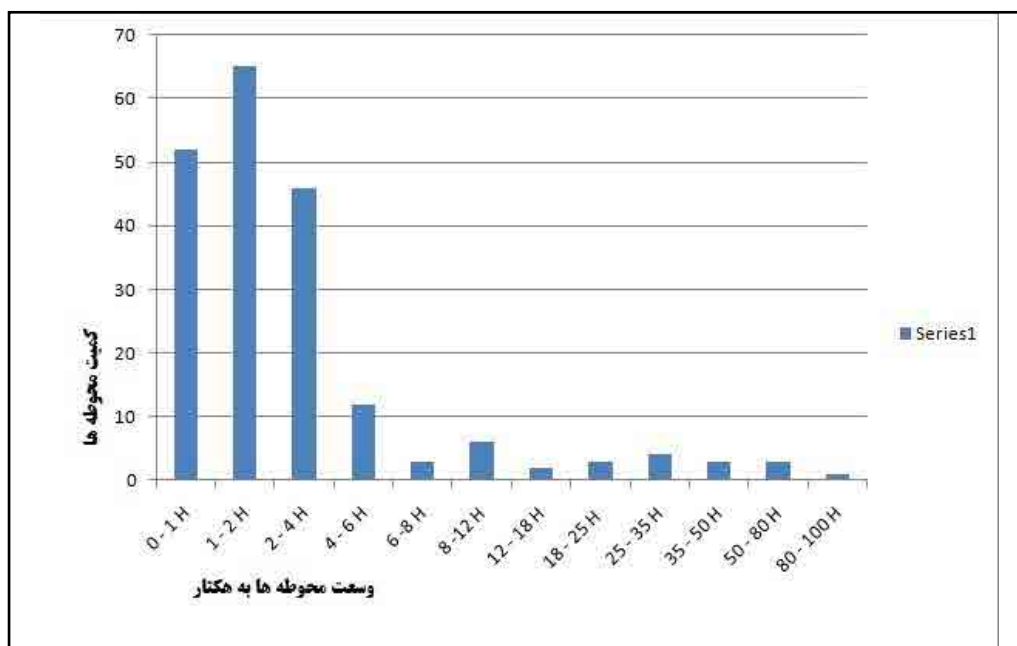
به طو کلی در طول این پنج ایل‌راه اصلی که عشایر شاهسون را به سمت دامنه‌های ساوالان هدایت می‌کنند، تعداد ۲۵۷ محوطه باستانی به ثبت رسید که بیانگر این مطلب است که این مسیرها توسط اقوام کوچ‌روی عصرآهنی نیز استفاده می‌شدند. تعداد ۱۸۱ محوطه، یعنی حدود ۸۷٪ از محوطه‌ها از نوع گورستان هستند که همگی بدون ارتباط با محوطه استقرار هستند و مشخصاً متعلق به اقوام کوچ‌روی عصرآهنی هستند. نزدیک به نیمی از این گورستان‌ها در دامنه‌های ساوالان و در محل بیلاق‌های امروزی ایلات شاهسون قرار دارند. سایر محوطه‌های ثبت شده از نوع قلاع مرکزی و اقماری و محوطه‌های استقرار هستند که همگی بدون استثنا در نواحی دشتی و در طول مسیر بودند و در دامنه‌ها آثاری از این نوع محوطه دیده نشد. حدوداً ۳۱٪ از محوطه‌ها وسعتی بین ۱ تا ۲ هکتار دارند. ۲۵٪ از محوطه‌ها وسعتی در حدود ۵/۰ تا ۱ هکتار و حدود ۲۱٪ از محوطه‌ها وسعتی در حدود ۲ تا ۴ هکتار دارند. محوطه‌های دیگر وسعت بیشتری دارند که در نمودار تصویر ۱۷ نشان داده شده است.

با وجود این که نمی‌توان به یقین عنوان نمود که ایل‌راه‌های فعلی دقیقاً منطبق با همان مسیرهای باستانی بوده‌اند، ولی براساس مدارک، شواهد و نحوه پراکنش محوطه‌های عصرآهنی این موضوع کاملاً مشخص است که تفاوت چندانی در انتخاب مسیر ایل‌راه‌های باستانی و امروزی وجود نداشته است. این مسیرهای سهل‌الوصول و سرشار از منابع آبی از حدود اواخر عصرمفرغ و اوایل عصرآهن انتخاب شده و در طی گذر زمان به عنوان مسیرهای ثابت کوچ‌روی تثبیت گشته‌اند و در عصرحاضر، اقوام کوچ‌روی شاهسون وارث این مسیرهای باستانی هستند. انطباق این ایل‌راه‌ها با محوطه‌های عصرآهن به خوبی در تصویر ۱۶، دیده می‌شود.

تصویر ۱۶. نقشه کلی ایل‌راه‌های دامنه‌های غربی ساوالان و انطباق محوطه‌های عصر آهن با این مسیرها (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 16. The general map of the migration roads of the western slopes of Savalan and adaptation of the Iron Age sites to these routes (Authors, 2019)

تصویر ۱۷. وسعت محوطه‌های قرارگرفته در محدوده مورد بررسی در طول ۵ ایل‌راه اصلی (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 17. Extent of the sites located in the surveyed area along the 5 main migration roads (Authors, 2019)

جدول ۱. تعداد و نوع محوطه‌های عصرآهنی حوزه مورد مطالعه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Tab. 1. The number and type of Iron Age sites in the studied area (Authors, 2019)

ایل‌راه	قلعه‌ها		محوطه استقراری	تعداد محوطه‌های گورستانی با نوع گورهای						
	اقماری	مرکزی		گورستان*	چاله‌ای	کلان‌سنگی	چهارچینه‌سنگی	کورگانی	پشته‌سنگی و خاکی	تومولوس
۱	۳	۱	۰	۳۰	۱	۰	۹	۱۱	۶	۵
۲	۳	۱	۱	۳۷	۲	۱	۹	۱۳	۷	۸
۳	۶	۱	۲	۴۷	۱	۴	۱۶	۷	۲۷	۹
۴	۱	۱	۶	۶۲	۶	۵	۸	۱۸	۲۶	۱۴
۵	۰	۰	۰	۵	۱	۰	۱	۰	۵	۰
جمع	۱۳	۴	۹	۱۸۱	۱۰	۱۰	۴۳	۴۹	۷۱	۳۶

* برخی از گورستان‌ها بیش از یک یا دو نوع گور دارند.

نتیجه‌گیری

بی‌شک، تثبیت یک ایل‌راه به عنوان مسیری سهل‌الوصول برای کوچ در طی چندین سده و هزاره صورت پذیرفته است. مسیرهایی که دائماً از آن‌ها رفت و آمد می‌شده و براساس تجربه، کیفیت آن‌ها در مدت زمان طولانی مورد آزمایش قرار گرفته و مناسب‌ترین آن‌ها به لحاظ امنیت جانی و مالی انتخاب شده‌اند. ایل‌راه‌هایی که در پژوهش حاضر مورد بررسی و مطالعه میدانی قرار گرفتند نیز از این امر مستثنی نیستند. با نگاهی به نقشه کلی تمام مسیرها و نحوه پراکنش محوطه‌های عصرآهنی، قرارگیری این محوطه‌ها در مسیر این ایل‌راه‌ها کاملاً مشهود است. این موضوع زمانی بیشتر اهمیت پیدا می‌کند که عنوان شود تمام حوزه مورد مطالعه بررسی شده و تقریباً نقطه کوری در منطقه باقی نمانده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، هرچه از مسیرها به سمت طرفین پیش‌روی می‌شود از تعداد محوطه‌ها کاسته می‌شود. این نحوه پراکنش محوطه‌ها، در یک خط طولی بودن محوطه‌ها را نمایان می‌سازد و این خط طولی همان مسیر ایل‌راه‌های امروزی و باستانی است. بررسی ایل‌راه‌های این حوزه حاوی نکات دیگری است. در تمامی مسیرها تا حد امکان از حرکت در داخل دره‌ها و کنار پرتگاه‌ها و دامنه‌های پر شیب اجتناب شده است. تنها در مواردی که برای استراحت احشام و سیراب نمودن آن‌ها، باید وارد بستر رودخانه‌ها می‌شدند از حرکت طولی در مسیر و در داخل بستر رودخانه‌ها خودداری شده است و ورود به داخل بستر رودخانه صرفاً به صورت عمودی و برای گذر از آن‌ها صورت گرفته است. در تمامی مسیرها، تا رسیدن به دامنه‌های کم‌شیب و پُرشیب ساوالان، پیوسته حرکت در سطح دشت و مناطقی که دید کاملی به محیط اطراف داشته صورت پذیرفته است. به نظر می‌رسد این امر برای دفع خطرات احتمالی طبیعی، حیوانی و انسانی انجام می‌گرفته است؛ به‌طورکلی موارد ذیل از پژوهش حاضر قابل دریافت است:

- ایل‌راه‌های امروزی با پراکنش محوطه‌های عصرآهن در یک خط قرار دارند.
- اغلب محوطه‌های عصرآهن قرارگرفته در مسیر و محل بیلاق‌های دامنه‌های ساوالان از نوع گورستان است.

- محوطه‌های قرارگرفته در محل بیلاق‌ها و در حدفاصل آن‌ها وسعت بیشتری دارند.
- بسیاری از مسیرها به هم متصل هستند و امکان تغییر مسیر در تمامی آن‌ها به راحتی قابل انجام بوده است.

- به سمت دامنه‌هایی با ارتفاع بیشتر به طور چشمگیری از تعداد محوطه‌های باستانی کاسته شده است.

- چه در طول مسیر و چه در محل بیلاق‌ها، تراکم محوطه‌ها در نزدیکی و محل منابع آبی بسیار بیشتر است.

- در محل بیلاق‌ها، گورستان‌های متمرکز، یعنی تجمع قبور زیاد در یک وسعت کم به ندرت دیده می‌شود و بسیاری از گورستان با وجود وسعت زیاد تراکم قبور کمی دارند. گورها با فاصله در محل بیلاق‌ها و حدفاصل آن‌ها پراکنده‌اند.

پی‌نوشت

1. Pastures and Politics
2. Frontier Nomads of Iran

کتابنامه

- آیرملو، یحیی، (۱۳۹۷). «تجزیه و تحلیل فضایی-آماری الگوهای استقرار محوطه‌های پیش‌ازتاریخی حوضه رود مشکین‌چای براساس بررسی باستان‌شناختی». رساله دکتری باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی (منتشرنشده).
- امان‌اللهی بهاروند، سکندر، (۱۳۷۸). کوچ‌نشینی در ایران، پژوهش درباره ایلات و عشایر. تهران: نشر آگاه.
- ابتهج، ویدا، (۱۳۸۳). «بررسی ساختار معماری قبور مگالیتیک عصر آهن ایران: مطالعه موردی محوطه شهیری اردبیل». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس (منتشرنشده).
- پورفرج، اکبر، (۱۳۸۶). «بازنگری عصر آهن شمال غرب ایران: مطالعه موردی محوطه شهیری اردبیل و قلاع اقماری». رساله دکتری باستان‌شناسی پیش‌ازتاریخ، دانشگاه تربیت مدرس (منتشرنشده).
- حاجی‌زاده، کریم، (۱۳۹۳). «گزارش نهایی اولین فصل کاوش در گورستان قیزیل‌قیه مشکین‌شهر». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشرنشده).
- حصاری، مرتضی؛ و علی‌یاری، احمد، (۱۳۹۱). «مطالعه و گونه‌شناسی قبور کلان‌سنگی و تپه‌ای (کورگان) اردبیل». مطالعات باستان‌شناسی، ۳ (۱): ۱۳۰-۱۱۳.
- خلعتبری، محمدرضا، (۱۳۸۳). «کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌های باستان تالش و سکه و میانرود». رشت: مرکز اسناد اداره کل میراث‌فرهنگی استان گیلان (منتشرنشده).
- رضالو، رضا، (۱۳۹۱). «گزارش نهایی اولین فصل کاوش گورستان خرم‌آباد مشکین‌شهر». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشرنشده).
- رضالو، رضا، (الف ۱۳۸۶). «گزارش مقدماتی اولین فصل کاوش در گورستان خانقاه گیلوان». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشرنشده).
- رضالو، رضا، (ب ۱۳۸۶). «ظهور جوامع با ساختارهای پیچیده اجتماعی و سیاسی در عصر مفرغ جدید». رساله دکترای باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس (منتشرنشده).
- رضالو، رضا؛ و آیرملو، یحیی، (۱۳۹۳). «فرهنگ عصر مفرغ جدید و آهن I دشت اردبیل: مطالعه موردی قلعه خسرو و قلاع اقماری». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۴ (۶): ۸۴-۶۵.
- رضالو، رضا؛ و آیرملو، یحیی، (۱۳۹۶). «گورهای گورستان عصر آهن I گورستان گیلوان خلخال». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۱ (۲): ۵۸-۳۷.

- صباحی، طاهر، (۱۳۹۷). شاهسون (مروری بر دستبافته‌های عشایر شاهسون). تهران: ویژه نشر.
- طلائی، حسن؛ نوراللهی، علی؛ و فیروزمندی شیره‌جین، بهمن، (۱۳۹۳). «قوم باستان‌شناسی کوچ‌نشینی و ایل‌راه‌های غرب زاگرس مرکزی». جامعه‌شناسی تاریخی، ۶ (۲): ۱۹۴-۱۶۳.
- عسکری‌پور، وحید؛ تیرانداز لاله‌زاری، آرش؛ و آجرلو، بهرام، (۱۳۹۵). «درآمدی بر قوم باستان‌شناسی کوچ‌روان قره‌داغ مرکزی آذربایجان». پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، ۶ (۱): ۱۱۸-۱۰۱.
- علیزاده، عباس، (۱۳۸۷). شکل‌گیری حکومت عشایری و کوهستانی عیلام باستان. شهرکرد: اداره کل میراث فرهنگی استان چهارمحال و بختیاری.
- نیکنامی، کمال‌الدین؛ و کاظم‌پور، مهدی، (۱۳۹۰). گزارش بررسی و کاوش محوطه زردخانه اهر. تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- ورجاوند، پرویز، (۱۳۴۴). روش بررسی و شناخت کلی ایلات و عشایر. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران.
- هژبری‌نوبری، علیرضا، (۱۳۸۳). «گزارش مقدماتی سومین فصل کاوش محوطه شهری». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).

- Abdi, K., et al., (2003). "Tuwe Khoshkeh: A middle Chalcolithic Mobaile Pastoralist Camp-Site in the Islamabad Plain, West Central Zagros Mountains". *IRAN*, XL: 43-74.

- Adams, R. Mc., (1974). "The Mesopotamian Social Landscape: A View from the Frontier". in: C. Morre (Ed.). *Reconstruction Complex Societies Supplement to the Bulletin of American Schools of Oriental Research*, 20: 1-11.

- Alizadeh, A., (2008). *Formation of nomadic and mountainous government of ancient Elam*. Chaharmahal Bakhtiari: Cultural Heritage of Chaharmahal Bakhtiari province. (In Persian).

- Amanolahi-Baharvand, S., (1975). "The Baharvand, former pastoralists of Iran". Doctoral dissertation, Rice University.

- Amanollahi Baharond, S., (1999). *Nomadism in Iran, Research on tribes and Nomads*. Tehran: Aghah. (In Persian).

- Askarpour, V.; Tirandaz Lalehzari, A. & Ajorlou, B., (2015). "Introduction to the nomadic ethno-archaeology of Qaradagh Central Azerbaijan". *Iranian Anthropological Research*, 6 (1): 101-118. (In Persian).

- Ayremlou, Y., (2017). "Spatial-statistical analysis of the settlement patterns of the prehistoric sites of the Meshgin-chai river basin based on archaeological survey". Doctoral dissertation in archaeology, Ardabil: Mohaghegh Ardabili University. (Unpublished) (In Persian)

- Barth, F., (1961). *Nomads of south Persia*. Universitetets Etnografiske Museum Bulletin, No. 8. Oslo.

- Bates, D. G. & Lees, S. H., (1977). "The Role of Exchange in Productive Specialization". *American Anthropologist*, 79: 824- 841.

- Beck, L., (1978). *Women among Qashqai nomadic pastoralists in Iran*. Harvard University Press.
- Black-Michaud, J., (1974). "An Ethnographic and ecological survey of Luristan, Western Persia: modernization in a nomadic pastoral society". *Middle Eastern Studies*, 10(2): 210-228.
- Burney, C. A., (1979). "Meshkin Shar Survey". *IRAN*, 8 (2): 1-71.
- Digard, J. P., (1973). "Histoire et anthropologie des sociétés nomades: le cas d'une tribu d'Iran". *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 28 (6): 121-140.
- Ebteahaj, V., (2013). "Investigating the architectural structure of Iranian Iron Age megalithic tombs: A case study of Shahr Yri site in Ardabil". M.A. thesis in archaeology, Tehran: Tarbiat Modares University. (Unpublished). (In Persian).
- Feilberg, C. G., (1952). *Les papis, Nationalmuseets skrifter, etnografisk raekke*. vol. IV. Nordisk Forlag.
- Hajizadeh, K., (2013). "Final report of the first season of excavation in Qizilqaye cemetery, Meshginshahr". Tehran: Archeological Research Institute Document Center. (Unpublished). (In Persian).
- Hejabri Nobari, A., (2004). "Preliminary report of the third season of excavation in Qizilqiye cemetery, Meshginshahr". Tehran: Archeological Research Institute Document Center. (Unpublished). (In Persian).
- Hessari, M. & Ali Yari, A., (2013). "Study and typology of megalithic and mound graves (Kurgan) of Ardabil". *Journal of Archaeological Studies*, 3 (1): 113-130. (In Persian).
- Hole, F., (1978). "Pastoral Nomadism in Western Iran". in: Richard A. Gould (Ed.). *Explorations in Ethno Archaeology*: 127- 167, Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Khalatbari, M., (2004). "Archaeological excavations in the ancient sites of Talesh, Veske and Mianrud". Rasht: Cultural Heritage Organization of Gilan Province. (Unpublished). (In Persian).
- Kramer, C., (1982). *Village ethnoarchaeology; rural Iran in archaeological perspective*. Academic Press.
- Maruchek, J. T., (1976). "A Survey of Seasonal Occupation Sites in North-Eastern Baluchistan". *Proceedings of the IV the Annual Symposium on Archaeological Research in Iran*, Tehran.
- Mortensen, I. D., (1993). *Nomads of Luristan, History, Material Culture, and Pastoralism in Western Iran*. London: Thames and Hudson.
- Porfaraj, A., (2007). "Reviewing the Iron Age of Northwest Iran: A case study of Shahr Yri site and satellite castles, Doctoral Dissertation in Prehistoric Archeology". Tehran: Tarbiat Modares University. (Unpublished) (In Persian)
- Pullar, J., (1990). *Tepe Abdul Hosein a Neolithic Site in Western Iran*. BAR International, Series 563.

- Rezalou, R. & Ayremlou, Y., (2013). "Late Bronze Age and Iron I Culture of Ardabil Plain: A Case Study of Qale Khosrow and satellite castles". *Archaeological Researches of Iran*, 4 (6): 65-84. (In Persian).
- Rezalou, R., (2007a). "Preliminary report of the first season of excavation in Khangha Gilavan cemetery". Tehran: Archeological Research Institute Document Center. (Unpublished). (In Persian).
- Rezalou, R., (2007b). "The Emergence of Societies with Complex Social and Political Structures in the late Bronze Age, Doctoral Dissertation in Archeology". Tehran: Tarbiat Modares University. (Unpublished). (In Persian).
- Rezalou, R., (2011). "Final report of the first season of excavation in Qizilqiye cemetery, Meshginshahr". Tehran: Archeological Research Institute Document Center. (Unpublished). (In Persian).
- Sabahi, T., (2017). "Shahsevan (A review of Shahsevan's nomadic handlooms)". Tehran: Special Publication. (In Persian).
- Talai, H.; Noorollahi, A. & Firouzmandi Shirejin, B., (2013). "Ethnoarchaeology of nomadism and the tribes of western Zagros". *Historical Sociology*, 6 (2): 163-194. (In Persian).
- Tapper, R., (1966). "Black Sheep, White Sheep and Red-Heads: A Historical Sketch of the Shāhsavan of Āzarbāijān". *IRAN*, 25: 61-84.
- Tapper, R., (1974). "Shāhsevan in afavid Persia". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 37(02): 321-354.
- Tapper, R., (1979). *Pasture and Politics: Economics, Conflict, and Ritual Among Shahsevan Nomads of Northwestern Iran*. University of Michigan: Academic Press.
- Tapper, R., (1988). "History and identity among the Shahsevan". *Iranian Studies*, 21(3-4): 84-108.
- Tapper, R., (1997). *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verjavand, P., (1965). *Method of study and general recognition of tribes and nomads*. Tehran: Institute of Social Studies and Research of University of Tehran. (In Persian)
- Watson, P. J., (1979). *Archaeological ethnography in western Iran*. Tucson: University of Arizona press.
- Zagarell, A., (1975). "Nomad and settled in the Bakhtiari mountains". *Sociologist*, 25: 127-38.